

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

Z. SULAYMONOVA

KITOBAT SAN‘ATI

*Kasb-hunar kollejlari uchun
o‘quv qo‘llanma*

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2016

UOʻK: 002.2(075.32)
KBK 85.15
K-47

*Oliy va oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi ilmiy-metodik
birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan nashrga tavsiya etilgan.*

Kitob insoniyat tomonidan yaratilgan kashfiyotlar ichida eng buyugidir. Shuning uchun ham kitob barcha zamonlarda insonlarning eng yaqin koʻmakchisi boʻlib kelgan. Endilikda fan va texnika, texnologiyalar yuksak darajada rivojlanib borayotganligi bois bilim olish, ilm choʻqqilarini zabt etish, shuningdek, bugungi kunda axborot olishning zamonaviy vositalari yaratilayotgan boʻlsa-da, kitobga boʻlgan ehtiyoj saqlanib qolmoqda. Bu omil kitob va uning yaratilishi, xususan, kitobning sanʼat asari, buyum sifatida yaratilishida kitob bezovchi rassomlarning ijodiy mehnatiga alohida eʼtibor bilan qarashni taqozo etadi. Bu eʼtibor bevosita kitob bezovchi rassomlarning yangi avlodini tayyorlash zaruratini yuzaga keltiradi. Shuning uchun ham Oʻzbekiston badiiy taʼlim tizimida kitobat sanʼatiga bagʻishlangan darslar mavjud. Mazkur qoʻllanmada kitobat sanʼatining tarixi, uning badiiy-grafik elementlari, kitobat sanʼati sohasida ijod qilgan musavvir va naqqoshlar, sahhof va muqovasozlar kabi soha ustalarining faoliyatlari, mumtoz namunalardan nusxa koʻchirish texnologiyalariga oid oʻquv materiallari ularga mos illustratsiyalar bilan berilgan.

Taqrizchilar: **H. ISOQJONOV** — Respublika rassomlik kolleji mutaxassislik fani oʻqituvchisi; **S. SAYDALIYEV** — T.N.Qori Niyoziy nomidagi OʻzPFITI katta ilmiy xodimi, pedagogika fanlari nomzodi; **S. S. SAYDALIYEV** — T.N.Qori Niyoziy nomidagi OʻzPFITI katta ilmiy xodimi, pedagogika fanlari nomzodi.

QO'LYOZMA KITOBLARNI TAYYORLASH TEXNOLOGIYALARI: TARIXI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Kitob¹ — insoniyat tarixida ixtiro qilingan eng buyuk kashfiyotlardan biridir. Kitob bilimlar xazinasi va uni avloddan avlodga o'tkazuvchi manba sifatida uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichini o'tagan. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, bugungi ko'rinishdagi kitob eramizning birinchi asrida shakllangan. Ungacha bo'lgan davrlarda kitob qadimiy Misr, Yunoniston, shuningdek, O'rta Osiyoda tosh, sopol, pergament, teri, daraxt po'stlog'i kabi tabiiy materiallarga bitilgan. Lekin bularning barchasi noqulayliklar keltirib chiqargan: teri, daraxtning po'stlog'ini qurt yeb ketgan, toshlar og'ir bo'lganligi sababli ularni olib yurish qiyinchilik tug'dirgan.

Kitobatning san'at darajasida shakllanishi va rivojlanishi qog'oz kashf etilishi bilan bog'liq. VII—VIII asrlarga kelib Xitoy orqali O'rta Osiyo hududlariga qog'oz kirib kelgan va O'rta Osiyoda, xususan, Samarqandda qog'oz ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Kitoblar farmon shaklida ishlangan. Keyinchalik Rim orqali kitobning kodeks shakli (hozirgi kitoblar shakli) kirib kelgan. Kitoblar, asosan, Qur'oni karim hamda adabiy asarlar uchun tayyorlangan. Qog'ozga bitilgan kitoblarda, birinchidan, yozuvning turli xillari (bu haqda «Kitobat san'atining badiiy-

¹ Kitob — axborot, ma'lumot, g'oya va bilimlarni saqlash hamda tarqatish vositasi. UNESCO tavsiyasiga ko'ra hajmi 3 bosma toboqdan ortiq, ya'ni 48 sahifadan kam bo'lmagan asarni kitob deb atash qabul qilingan.

grafik elementlari» mavzusida batafsil to'xtalamiz) kashf etilib, qo'llanila boshlandi. Qolaversa, kitobning yaratilishida turli kasb egalari ishtirok etib, ular o'zlarining ijodiy mehnati bilan yaratilayotgan qo'lyozma kitoblarni shunchaki kitob emas, balki yuksak badiiy-estetik saviyadagi san'at asari darajasiga ko'tardilar.

Kitob tayyorlash uchun juda ko'p vaqt va mablag' talab qilingan. Chunki barcha ishlar qo'lda bajarilgan. Shuning uchun ham kitoblar faqatgina shohlar homiylik qila olganliklari uchun ularning kutubxonalarida mavjud bo'lgan. Kitob tayyorlanadigan joy — ustaxona shohlarning kutubxonalarida joylashgan. U yerdagi barcha ishlarga *bosh ish boshqaruvchi* rahbarlik qilgan.

Bosh ish boshqaruvchi tayyorlanadigan kitob uchun hamma narsaning hisob-kitobini qilib chiqqan: kitob qanday hajmda bo'ladi, unga qancha va qanday qog'oz kerak, qaysi xat turida yoziladi, muqovasi qanday materialdan tayyorlanadi va hokazo. Kitobda eng asosiy narsa sintez, uyg'unlik, garmoniya bo'lgan. Ularni ichida, shubhasiz, qog'oz tayyorlovchining ishi alohida ahamiyat kasb etgan. Zero, qog'ozning sifati ko'p narsalarni belgilab bergan.

Varroq — *qog'oz tayyorlovchi usta* bosh ish boshqaruvchining buyurtmasiga asosan kitob uchun qog'oz tayyorlagan. Qog'ozlar ikki xil narsadan — ipakdan va paxtadan tayyorlangan. Ipakdan tayyorlangan qog'oz paxtadan tayyorlangan qog'ozga nisbatan silliq va mustahkam bo'lgan. Shuning uchun ham ipak qog'oz qimmatbaho sanalgan. Sifati bo'yicha eng yaxshi qog'ozlar VIII asrdan boshlab Samarqand va Buxoroda tayyorlangan. Bu qog'ozlar ipaki, xon balig'i, kanobi deb atalgan. Bundan tashqari, Qo'qonda ham jaydari, nim kanobi nomi bilan ataluvchi qog'oz turlari ishlab chiqilgan, lekin ularning sifati yaxshi bo'lmagan. XIX asrning oxirlari va

XX asrning boshlariga kelib Samarqand, Buxoro va Qo‘qonda qog‘oz ishlab chiqarish to‘xtatilgan. Qog‘ozlarning ranggi oq bo‘lmagan. Chunki unga xat yozayotgan xattot yoki surat solayotgan musavvirlar uning ustida ko‘p ishlaganliklari uchun oq rang ko‘zni toliqtirishi sababli qog‘ozning ranglari pistarang, havorang, och pushti, choy ranglarida bo‘lgan.

Qog‘oz tayyor bo‘lgach, *xattotga* berilgan. Kitob tayyorlashda eng katta mas‘uliyat va talab xattotlarga qo‘yilgan. Ular xudojo‘y, taqvodor, dindor, pok bo‘lishlari shart bo‘lgan. Bu haqda mashhur xattot Sultonali Mashhadiy o‘zining xattotlar to‘g‘risidagi kitobida qimmatli ma‘lumotlarni aytib o‘tgan. Xattotlarning ish qurollari mistar (ikki yog‘och orasiga iplar tortilgan bo‘lib, uning ustiga qog‘oz qo‘yib qo‘l bilan yurgizilganda iplarning izi satr hosil qilgan va matn bir tekisda chiqishini ta‘minlagan), qalam va siyoh bo‘lgan.

Xattotdan so‘ng *musavvir* kitobga qog‘ozdagi matn mazmunidan kelib chiqib illustratsiya-miniaturalar ishlagan. Ularning ish qurollariga kalka (kalka o‘rnida kiyikning qornida bo‘ladigan yupqa plyonkadan foydalanishgan. Eskiz tayyor bo‘lgach, plyonka suvga botirilib, ustidan qizil rang bilan kontur (zirh) qilib chiqilgan), mo‘yqalam (ikki kunlik mushuk bolasining bo‘ynining orqasidagi mo‘yidan tayyorlangan) va bo‘yoq (tabiiy yo‘l bilan tayyorlangan, masalan, tuproqni ko‘p yoki kamroq kuydirib jigarrang, oxra ranglari tayyorlangan) kirgan.

Qadimiy kitobat san‘atining badiiy bezatilishida bajaradigan ishi musavvirnikiga o‘xshab ketadigan mutaxassislar ham ishtirok etganlar. Shulardan biri qo‘lyozma kitoblarning havo rangli sahifalariga bulutlarni eslatuvchi shakllarni chizuvchi *abrsozi* ustalardir.

Kitobning estetik jihatdan juda ham nozik, go‘zal va nafis chiqishida *naqqoshlarning* o‘rni katta bo‘lgan. Ular kitob beza-

tishda naqshlardan, tilla suvidan yoki kalta qattiq mo'yqalamlarda bo'yoq sepish texnikasidan foydalanishgan. Kitob bezatish jarayonida naqqoshlardan tashqari muzahhib — zarhal beruvchi usta, *afshon* — hoshiyalarga tilla yoki nuqra (kumush) suvi sepuvchi ustalar ham ishtirok etganlar. Shuningdek, kitobat san'atida *lojuvarsho'y* deb ataluvchi mutaxassislar, odatda, kitob varaqlari, hoshiya, illustratsiya, miniaturalar zaminini zangori va moviy rang bilan bezatganlar.

Qadimiy kitobat san'atida uning arxitektonikasida ham o'ziga xos yondashuvlar qo'llanilib, bu tartib *poygir* (fors. — *poy* — oyoq, *gir* — aylana) deb atalgan. Bunda matnning bir sahifadan ikkinchi sahifaga o'tishida mantiqiy davomiyligi bo'yicha to'g'ri mo'ljal olish uchun kitob sahifalarining ketma-ketligini belgilash (raqamlash) uchun shunday tartib qo'llanilgan, ya'ni oxirgi satr tagidagi joyda keyingi sahifaning avvalgi satr boshidagi so'z yoki jumla keyingi sahifada qaytarilgan. Ba'zi kitoblarda poygir bilan birgalikda yevropacha raqamlash tartibi bir vaqtda qo'llanilgan.

So'nggi ish qo'lyozma kitobni muqovalash bo'lib, bu ishni bajaruvchi usta *sahhof* deb atalgan.

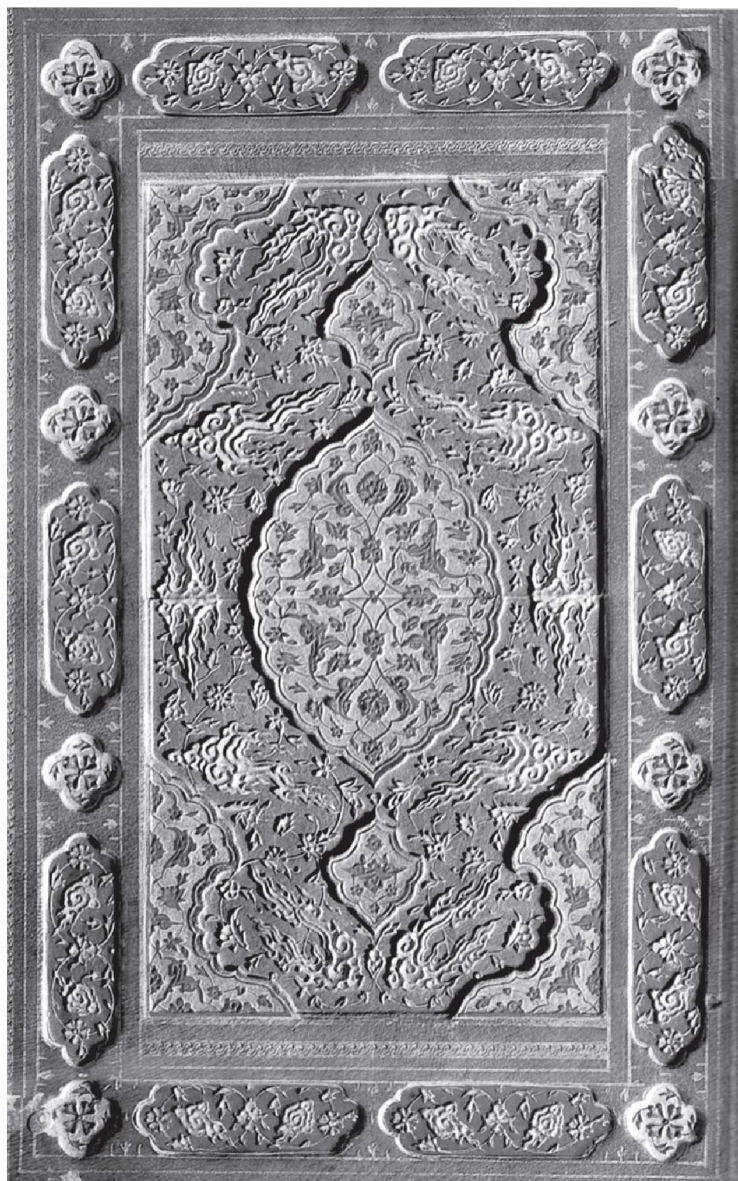
Muqova tayyorlashda dastlab charmdan foydalanilgan. Odatda, charm muqovalar tayyorlash uchun buzoqning terisi qo'llanilgan. Kartonga har xil shakl chizib o'yilib, relyefsimon (qavariq) bezaklar — kitobning mazmuniga mos yozuv va naqshlar hosil qilingan va uning ustidan rang berilgan charm presslangan.

XV asrga kelib kartondan muqova ishlash texnologiyalari qo'llanila boshlangan. Kartondan tayyorlangan muqovalar kustarlik usulida yasilib, ularni tayyorlash texnologiyasi quyidagicha bo'lgan: mayda qog'ozlar bir necha kun suvda ivitilib, ho'lligida hovonchaga solib tuyulgan. So'ng yelim bilan aralashtirilib, silliq xamir holatiga kelguncha qorilgan. Hosil

1-rasm. Qavariq naqsh tushirilgan charm muqova.

boʻlgan massani qoliplarga solib yuzi tekislangan, soʻng qoʻl choyshabga agʻdarilib, nam holida qolipdan koʻchirilgan. Unga suv sepib, presslangan va quritilgan (2-rasm).

2-rasm. Qavariq naqsh tushirilgan karton muqova.

XVI asrda muqovaning lokli turi paydo bo'lgan. Lok daraxtlardan oqib chiqqan shira (smola)lardan olingan. Eng yaxshi lok gilos daraxti shirasidan tayyorlangan (3-rasm).

3-rasm. Loklangan muqova.

XIV asrning oxiri va XV asrlarda O'rta Osiyoda madaniyat yuqori cho'qqiga ko'tarildi. Bu davrga kelib kitoblarni estetik jihatdan yuqori did bilan badiiy bezash taraqqiy etdi. Kitob o'zida xattotlik, rangtasvir, naqqoshlik va kitobsozlik san'atining boshqa turlarini mujassam etgan. Shuning uchun ham Yevropada dastgohli rangtasvir qanchalik rivojlangan bo'lsa, Sharqda kitobat san'ati shu darajada rivoj topgan. Kitobning zarvara, zarlavha, unvon, illustratsiya va hattoki, muqovasiga ham alohida e'tibor berilgan. Sahifadagi matn mazmunidan kelib chiqib musavvirlar tomonidan o'ta mohirlik bilan ishlangan beqiyos mo'jaz suratlar, xattotlar tomonidan yozilgan yozuvlarning ravonligi va naqqoshlarning mahorati insonga estetik zavq bag'ishlaydi.

Miniatura san'ati tarixini kuzatar ekanmiz, uning ildizlari tarixning eng qadimiy, ayni paytda teran qatlamlariga borib taqalishining guvohi bo'lamiz. O'rta Sharq mamlakatlarida badiiy bezatilgan qadimiy qo'lyozmalarga oid ilk ma'lumotlar eramizgacha bo'lgan VII—VI asrlarga tegishlidir. Shundan beri bu yerlarda taraqqiyot o'ziga xos bir necha bosqichlarni bosib o'tdi. Uslublar, estetik ideallar, tasviriy vositalar o'zgardi, bu hol tabiiy ravishda kitob bezatish san'atida, uning tarkibiy qismi — miniatura san'atida o'z aksini topdi.

Kitobat san'ati O'rta Osiyo madaniyati, san'ati tarixida uzoq yillar o'zining badiiy-estetik prinsiplarini saqlab keldi. Bu prinsipga ko'ra kitob ustuvor tarzda badiiy bezatilgan qo'lyozma tarzida yaratilib kelindi. Shu jihati bilan badiiy bezatilgan qo'lyozma kitoblar kitobat san'atining boshqa maktablaridan ajralib turar edi.

Yevropada XV asrning 40-yillariga kelib Iogann Gutenberg tomonidan ko'p nusxada bosiladigan texnologiyaning kashf etilishi natijasida kitob ishlab chiqarish industriyaga aylandi. Uning ta'siri keyinchalik Turkiston hududiga ham kirib keldi.

XVIII asrga kelib Yevropa kitob industriyasining Yaqin Sharqqa, XIX asrning 60-yillarida esa Turkistonga kirib kelishi kitobat san'atining inqiroziga sabab bo'ldi. Bu davrga kelib badiiy bezatilgan qo'lyozma kitobat san'ati namunalari o'rini litografik usulda badiiy bezaklarsiz ko'p nusxada chop etilgan kitoblar egalladi hamda Andijon, Toshkent, Samarqand, Xiva, Yangi Marg'ilon yoki Qo'qonda ishlab chiqarilgan kitob mahsulotlari bir-biridan deyarli farq qilmadi. Shuningdek, XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Turkiston o'lkasiga yevropalik rassomlarning kirib kelishi ko'p asrlik sharqona kitobat san'ati an'alarining «yevropalashtirilgan» bezaklar bilan almashtirilishiga sabab bo'ldi. Bunday holat XX asrning 30-yillarigacha davom etdi.

XX asrning 30-yillarida yevropacha badiiy ta'lim olgan bo'lsa-da, sharqona kitobat san'atining estetik parametrlarini qayta tiklay boshlagan mahalliy millatga mansub rassomlarning birinchi avlodining yorqin vakili Iskandar Ikromov (4-rasm) O'zbekiston kitobat san'ati tarixida muhim rol o'ynadi.

Iskandar Ikromov (1904—1972)— O'zbekiston xalq rassomi, kitobat san'atining taniqli ustasi. Tasviriy san'atdan dastlabki ma'lumotni 1922—1924-yillarda Toshkentdagi Turkiston badiiy o'quv yurtida olgan. 1924—1925-yillarda Moskvadagi VXUTEMAS — Davlat badiiy-texnik oliy bilim yurti (ustaxonasi)da hamda 1925—1929-yillarda Badiiy akademiyaning tasviriy san'at bilim yurtida tahsil olib, Toshkentga kitobat san'atining yetuk mutaxassisi bo'lib qaytgan. Ijodining dastlabki yillaridanoq qadimiy kitobat san'atining badiiy-tasviriy an'alarini qayta tiklashga kirishgan.

Iskandar Ikromov badiiy-estetik dunyoqarashining shakllanishida ilg'or fikrli zamondoshlari, adabiyot va san'atning taniqli namoyandalari — Abdulla Qodiriy, G'ozir Yunus, Hodi Zarifov, G'afur G'ulom, Oybek, Hamid Sulaymonov, va

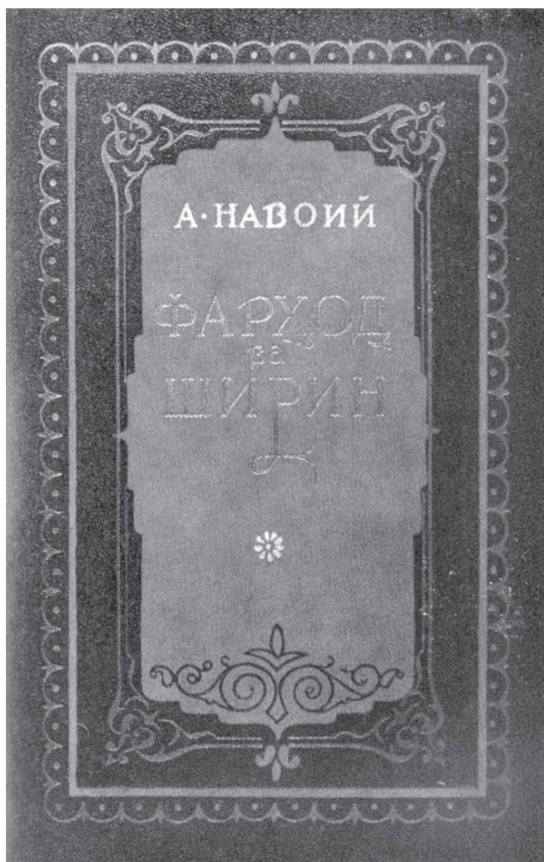

4-rasm. O‘zbekiston xalq rassomi Iskandar Ikromov.

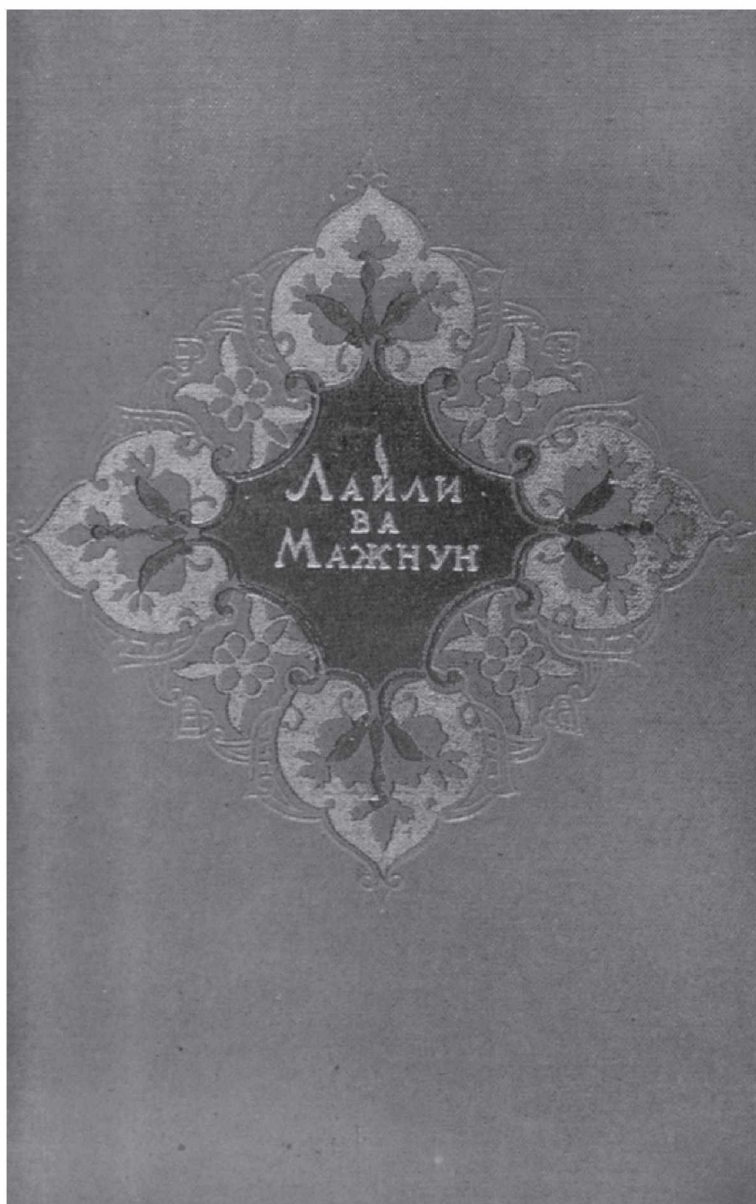
ayniqsa, amakisi, zamonasining ziyoli insoni ta’siri katta bo‘lgan. Chunki amakisi Boku, Qozon, Orenburg, Ufa kabi shaharlarda nashr qilinadigan darslik, turli xil qo‘llanmalar, roman, jurnal va gazetalar keltirar, Iskandar esa ularni zavq va alohida intilish bilan o‘qir edi. Ayniqsa, kitoblardagi illustratsiyalar uni o‘ziga rom etgan.

Endilikda Iskandar Ikromov tomonidan badiiy-grafik bezatilgan kitobat namunalari, xususan, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Oybek kabi olim, shoir va yozuvchilarning asarlari o‘zbek xalqining oltin fondi sifatida e’tirof etiladi. Bu e’tirofga rassom hayotlik davridayoq sazovor bo‘lgan. Uning Alisher Navoiyning «Lirika» to‘plamiga ishlagan badiiy bezaklari

1959-yilda Leypsigda o'tkazilgan Xalqaro kitob ko'rgazmasida bronza medali bilan taqdirlangan. Jamoat ishlari bilan ijodiy faoliyatni birgalikda olib borgan Iskandar Ikromov Sharq kitobat san'ati an'analarini qayta tiklash, ularni zamonaviy ijodiy yondashuvlar asosida rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdi. Ayniqsa, milliy naqsh elementlaridan foydalangan holda yuqori badiiy-estetik saviyadagi kitobat san'ati namunalarini yaratishga muvaffaq bo'ldi (5-a, b rasmlar). Uning ijodi Oybek, Chingiz Aytmatov, Mirmuhsin kabi adiblar, A. Sidorov, M. Krukovskaya kabi kitobat san'atining tadqiqotchi olimlari tomonidan yuqori baholangan.

a

b

5-a, b rasmlar. Iskandar Ikromov ishlagan kitob muqovalari.

Ta'kidlash joizki, Iskandar Ikromov boshlab bergan badiiy an'ana keyinchalik o'zining sharqona tasviriy san'at maktabi bilan mashhur bo'lgan taniqli rassom Chingiz Ahmarov ijodiga ham ijobiy ta'sir o'tkazdi. Shu tariqa Chingiz Ahmarov tomonidan kitobat san'atiga oid bir qator ibratli ishlar amalga oshirildi. Shuningdek, O'zbekiston kitobat san'atining rivojiga munosib hissa qo'shgan yevropalik rassomlar (P. Voronkin, G. Sokolov, A. Nikolayev (Usto Mo'min) va boshq., XX asrning 50-yillariga kelib esa A. Venediktov, V. Kaydalov, D. Sinitskiy, N. Leushin va boshq.)ning ayrimlari ijodida ham qadimiy sharqona kitobat san'atining badiiy-tasviriy an'alarini kuzatish mumkin.

XX asrga kelib kitobat san'atining qadimiy an'analari saqlanmagan bo'lsa-da, shu davr kitob grafikasi san'ati rivojida Q. Basharov, D. Fayzirahmonov, M. Kagarov, T. Muhamedov, N. Halilov, I. Kiriakidi, keyinchalik T. Jamoliddinov, A. G'ulomov, A. Bobrov, D. Sirin, M. Reyx, R. Halilov, F. Gambarovalar alohida o'rin tutdi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston kitobat san'atida zamonaviylik va an'anaviylik sintezi asosida yaratilgan kitoblar tashqi va ichki badiiy-grafik bezaklari bilan ham buyum, ham san'at asari sifatida ishlab chiqarila boshlandi. Bu borada, ayniqsa, qadimiy kitobat san'atining tarkibiy komponenti — Sharq miniatura san'atining tasviriy usullaridan foydalanishga keng o'rin ajratila boshlandi. Bu borada taniqli kitob bezovchi rassom Abduqahhor Mahkamovning ijodi alohida e'tirofga loyiq.

O'zbekistonning zamonaviy kitobat san'atining taniqli grafik rassomi *Abduqahhor Mahkamov* (1947—2010) o'zining ijodiy uslubi bilan ajralib turadi. Tasviriy san'atdan professional ta'limni P. Benkov nomidagi Respublika bilim yurtida (hozirgi Respublika rassomlik kolleji) (1966—1969) hamda Toshkent

6-rasm. Kitob bezovchi rassom Abduqahhor Mahkamov.

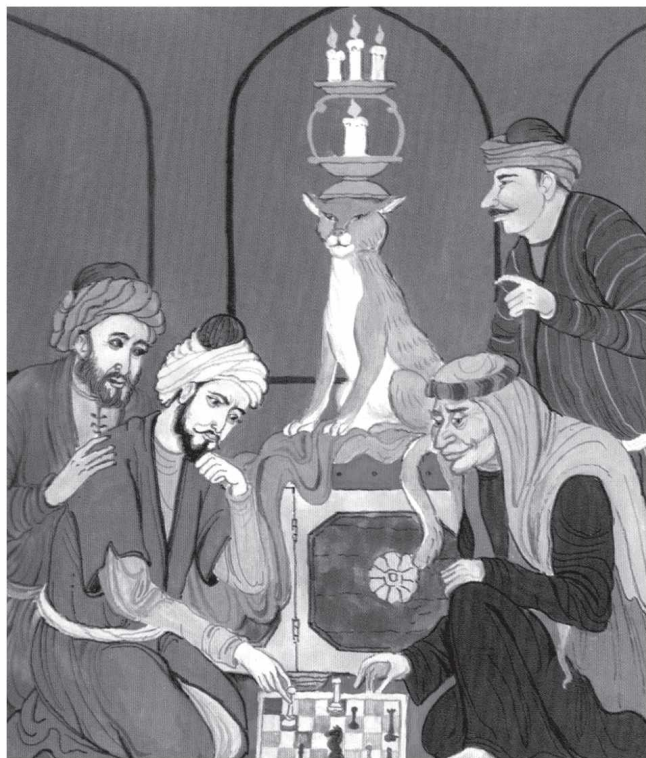
Teatr va rassomlik institutida (hozirgi Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti) (1970—1974) olgan Abduqahhor Mahkamov ijodiy va pedagogik faoliyatni bir-biri bilan bogʻliq holda olib bordi. Pedagog sifatida oʻzi taʼlim olgan bilim yurti va institutda talabalarga miniatura sanʼatidan saboq berdi.

Kitob bezovchi rassom sifatida ham barakali ijod qildi. Ayniqsa, uning oʻzbek va Sharq xalqlari ertaklariga sharqona uslubda ishlagan miniatura-illustratsiyalarida qadimiy kitobat sanʼatining anʼanalari yangicha badiiy-tasviriy talqinda namoyon boʻlgan (7-a, b rasmlar).

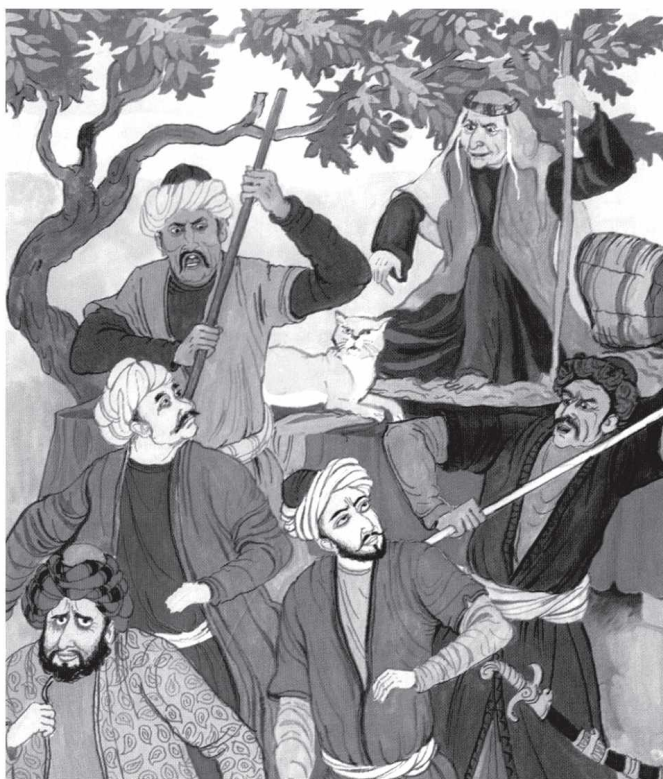
Abduqahhor Mahkamovning tarixchi olim Hamdam Sodiqov bilan hamkorlikda yaratgan «Rasmlarda vatan tarixi» kitobi oʻzbek, rus va ingliz tillarida chop etilgan. Hozirgi kunda

O‘zbekiston kitobat san’atida Abduqahhor Mahkamovning shogirdlari barakali ijod qilib kelmoqdalar.

Kitobat san’atining tarixi va taraqqiyot bosqichlari shuni ko‘rsatadiki, kitobning yuqorida aytib o‘tilgan komponentlarining ijrochilari faoliyatidagi asosiy mushtaraklik ular kitobning estetik jihatlariga alohida yondashganliklarida namoyon bo‘ladi. Aynan mana shu xususiyat kitobni oddiy buyum darajasidan yuksak badiiy-estetik saviyadagi san’at asari sifatida e‘zoz topishini ta‘minlagan. Shuning uchun ham Sharqda kitob yasash sohasi kitobat san’ati deyilgan. Zero, kitobat san’atining asosiy ko‘rsatkichlari sifatida uning xususiyatlari e‘tirof etiladi. Uning zahirida esa bir olam tarixiy-falsafiy mazmun mavjud.

a

b

7-a, b rasmlar. Abduqahhor Mahkamov. «Sham ko'targan mushuk» ertagiga ishlangan illustratsiyalar.

Insoniyat turmushida u yoki bu funksiyani bajaruvchi buyumlarning bir qator ko'rsatkichlari (qulayligi, mustahkamligi, tejamkorligi, estetik parametrlari va hokazo) tizimida uning estetik xususiyati ham alohida e'tiborga molik. Ham buyum, ham bilim olish manbayi, ham tarixning, ilm-fanning avloddan avlodga o'tishini ta'minlovchi xazina, ham san'at asari sifatida insoniyat aql-zakovatining eng buyuk kashfiyoti — kitob tom ma'noda sintetik voqelik natijasidir. Kitob ko'p ming yillik taraqqiyot bosqichini bosib o'tdi. Shu tariqa kitob insoniyat tarixidan muhim joy egalladi.

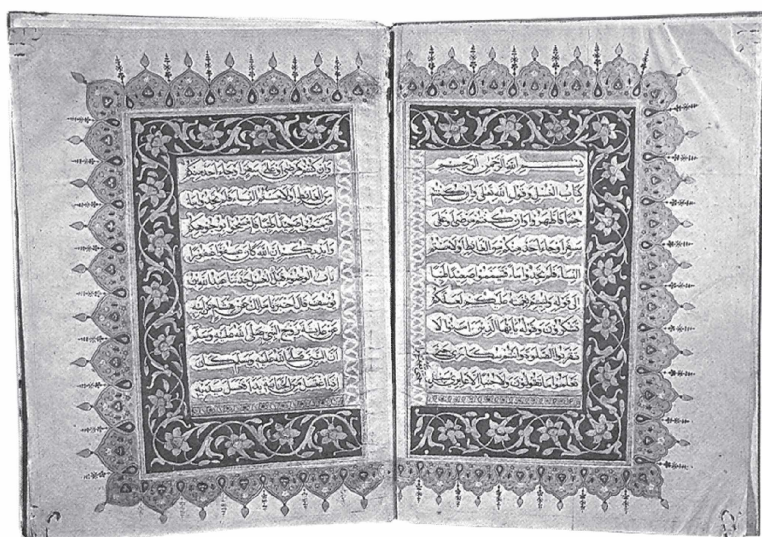

a

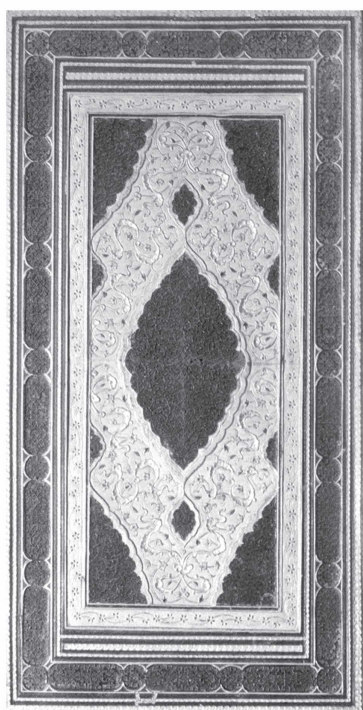

b

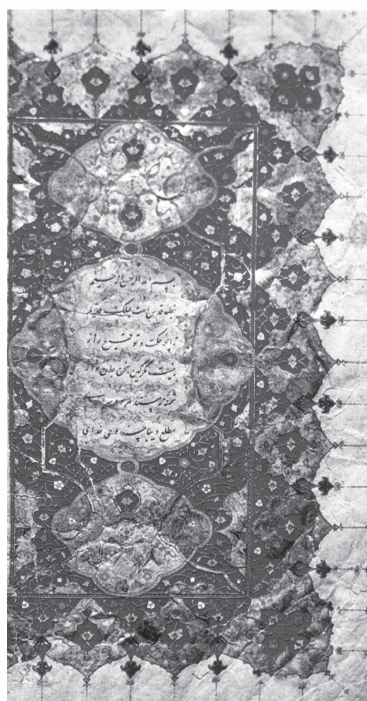
8-*a*, *b* rasm. Kitoblarning muqovalari.

a

b

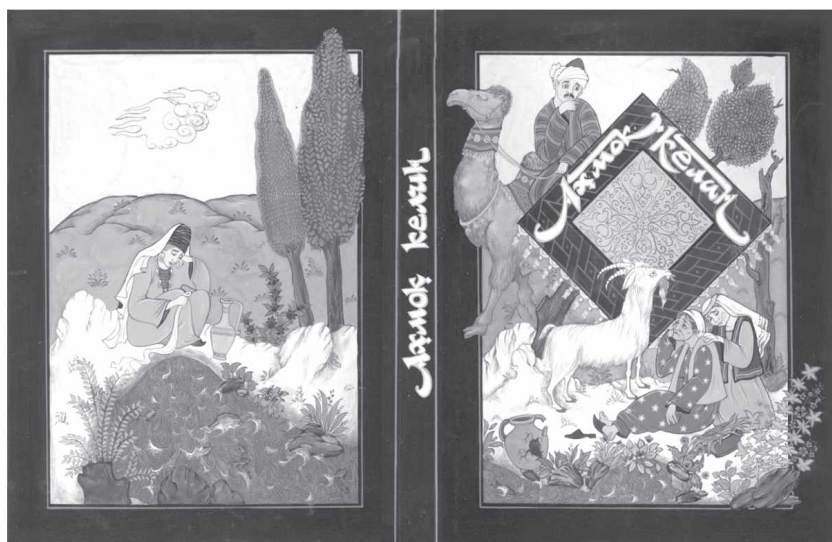

d

9-a, b, d-rasm. Qadimiy qo'lyozma kitoblarning naqshinkor sahifalari.

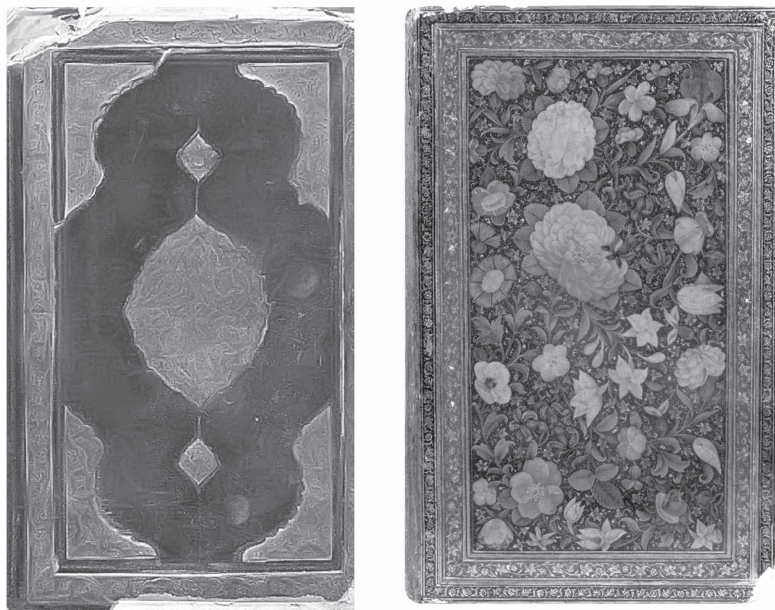
KITOBAT SAN'ATINING BADIY-GRAFIK ELEMENTLARI

Kitobat san'ati tarixidan ma'lumki, uning hozirgi shaklga kelishi o'ziga xos taraqqiyot bosqichlarini o'tagan. Kitoblarning dastlabki namunalari o'rama shaklida bo'lib, papirus va pergamentlardan yasalgan. Bunday kitoblarning uzunligi 1 metrdan 40 metrgacha bo'lgan. Keyinchalik esa Rimda kitobning kodeks (hozirgi kitob) shakli paydo bo'lgan. Kitob bir necha qismlardan iborat bo'lgan: jild, muqova, zarvara, zarlavha, unvon. Hozirgi kundagi kitoblar, asosan, muqova, forzas, frontispis, titul, shmutstitul, zastavka va illustratsiyalardan iborat. Ularning nomlanishi fors, yunon, nemis, lotin tillarida bo'lib, o'sha element dastlab qaysi mamlakatda o'zining yakuniy shakliga ega bo'lgan bo'lsa, shu mamlakat tilida boshqa hududlarda ham qo'llanila boshlangan. Shu tariqa zamonaviy kitobat san'atining badiiy-grafik elementlari xorijiy tillardagi terminlar bilan atalib kelinadi.

10-rasm. Z. Sulaymonova. «Ahmoq kelin» ertagiga
ishlangan muqova.

Kitobning birinchi elementi, shubhasiz, muqova bo‘lib, u o‘z funksiyasiga ko‘ra ikki turdagi vazifani bajaradi. Birinchidan, muqova kitob haqida axborot beruvchi (nomi, muallifi, maqomi (ilmiy kitob, ommabop kitob, adabiy (roman, qissa, she’riyat va b.) kitob va h.k.) haqida axborot bersa, ikkinchidan, kitobning matn qismi — blokini tashqi ta’sirlardan himoyalaydi.

11-a, b rasm. Qo‘lyozma kitoblarning muqovalaridan namunalar.

Muqova (forscha — «mo‘qavvo») kitob, albom, jurnal, daftar va shu kabilarni yaxlit qilib biriktirib turuvchi ustki qism. Muqova turli materiallardan yasaladi, masalan, karton, charm, mato kabi materiallardan.

Muqovasozlikda ularning chidamliligini oshirish maqsadida *lavaki* texnologiyasidan foydalanilgan. Bu texnologiyada kitob muqovasi, uning chetlariga mato, charm yopishtirilgan. Avval presslangan qog‘ozdan karton tayyorlangan va muqovaning burchak va chetlariga lavaki yopishtirib chiqilgan, so‘ngra ichki

qismidan forzas, tashqi qismidan esa bezak uchun mo'ljallangan qog'oz yopishtirilgan. Lavaki kitob muqovasi burchaklari titilishining oldini olish uchun yopishtirilgan.

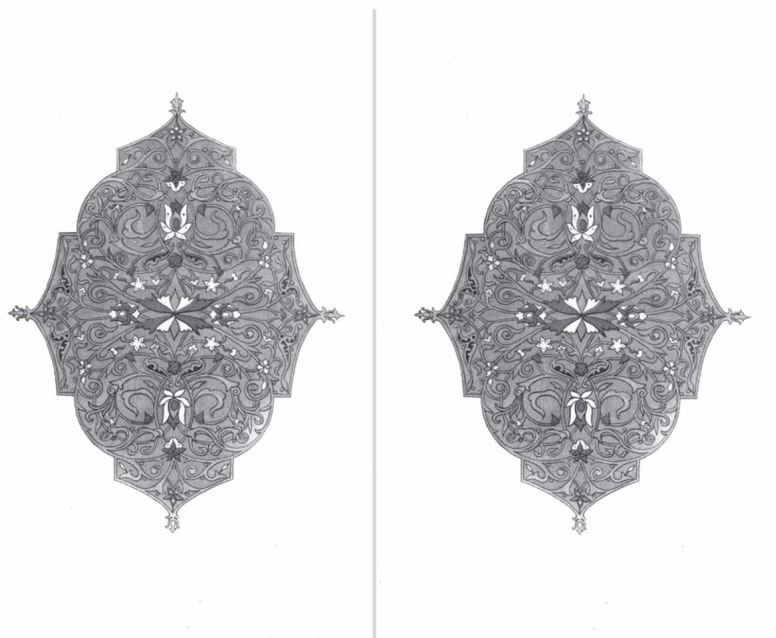
Ayrim hollarda muqovalar ustidan «supermuqova» o'ralib, unda muqovada berilgan ma'lumotlar aynan qaytarilgan. Bunday muqovalar ustmuqova, sarmuqova deb ham ataladi. Kitobat san'atining shunday namunalari bo'ladiki, ular juda noyob bo'lganligi uchun karton, charm, plastmassa, hattoki metall dan maxsus g'iloflar yasaladi hamda kitob shu g'ilof ichida saqlangan. Unda ham muqovadagi ma'lumot yoki uning bir qismi tasvirlangan. Shuningdek, bunday muqovali kitobat namunalari teridan, matodan tikilgan xaltacha — jildlarda ham saqlangan. Kitobat san'atining bu turdagi jihozlarini tayyorlash kitobat san'ati tarixida *jildsozlik* deb atalgan.

Zamonaviy kitobat san'atida muqovalar uchun maxsus tayyorlanadigan hamda teri fakturasini eslatuvchi sun'iy material — polivinilxlorid qoplamali vinil qog'ozlardan foydalaniladi.

12-a, b rasm. Qadimiy qo'lyozma kitoblariga ishlangan forzas namunalari.

Forzas — nemischa «vorsatz» soʻzidan olingan boʻlib, kitob bloki bilan muqovasi orasidagi qoʻshaloq qalin qogʻoz, yaʼni blokni muqova bilan birlashtiruvchi qismi hisoblanadi. Forzas kitobni bezatuvchi elementdir. U tayyorlash va yopishtirish texnologiyasiga koʻra yelimlanadigan, tikiladigan va sim bilan qadaladigan turlarga boʻlinadi. Bezatilish jihatidan esa oddiy (toza qogʻoz), tematik (sujetli) va naqshinkor bezakli (11-rasm) turlarga boʻlinadi. Qadimiy Sharq qoʻlyozma kitoblarida naqshinkor bezaklardan ustuvor tarzda foydalanilganligi ularning badiiy-tasviriy uslubini belgilab bergan.

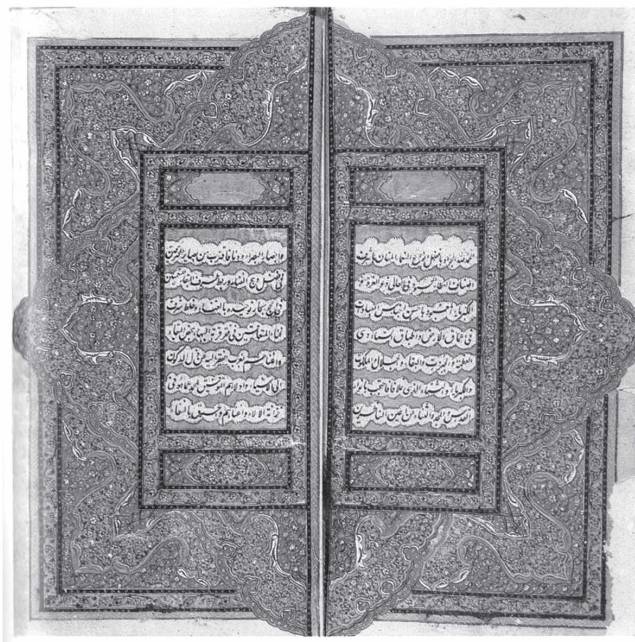
13-rasm. Zamonaviy kitobga ishlangan forzas.

Zamonaviy kitobat sanʼatida forzaslar axborot tashish funksiyasini ham bajaradi. Masalan, «Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyotida chop etilgan «Bolalar ensiklopediyasi» kitobida berilgan ilustrativ materiallar, yer

sharining xaritasi va matn parchasi berilgan. Bunday misollarni o‘quv adabiyotlarida ham uchratish mumkin.

Frontispis (lotincha *frons* — old, old tomon va *spicio* — qarayman) — kitob titul sahifasi chap tomonida berilgan illustratsiya. Unda asarning asosiy g‘oyasi ifodalanadi yoki muhim epizodi tasvirlanadi. Ayrim kitoblarning frontispisida asar muallifining portreti beriladi va ular, odatda, grafik usulda tasvirlanadi. Bunday amaliyot badiiy adabiyot namunalari, lug‘atlarda qo‘llaniladi. Masalan, «Словарь русского языка» kitobida uning muallifi S.I. Ojegovning grafik usulda chizilgan portreti joylashtirilgan.

Titul yoki titul varag‘i — lotincha «*titulus*» so‘zidan olingan bo‘lib, «yozuv», «izoh» ma’nolarini anglatadi. Titul kitob, jurnallarning birinchi sahifasi hisoblanadi. Unda muallif ismi,

14-rasm. Qadimiy qo‘lyozma kitobiga ishlangan frontispis.

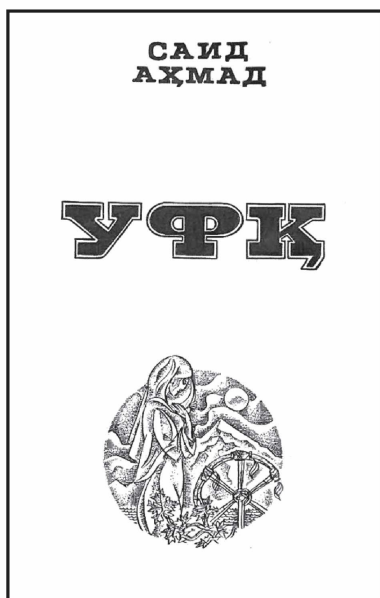

15-rasm. Qadimiy qo'lyozma kitobiga ishlangan frontispis (variant).

asarning nomi, nashriyot, nashr joyi va yili ko'rsatiladi (15, 16-rasmlar). Avantitul esa titul varag'idan oldingi varaq bo'lib, qisman titul varag'idagi ma'lumotlarni takrorlaydi.

Kitobat san'atining shakllanish jarayonlarida deyarli qo'llanilmagan, zamonaviy kitobat san'atida faqat ayrimlarida (masalan, ensiklopedik nashrlar, lug'atlarda) qo'llaniladigan yana bir element *kolontitul* (lot. *colonna* — ustun va *titulus* — yozuv) — kitob, gazeta, jurnallar sahifasida matn tepasidagi sarlavha ma'lumotlari (asar nomi, bo'lim, bob, paragraflari va b.) deb ataladi. Kolontitul zarur bo'lgan materialni topishda mundarija vazifasini o'taydi. Tuzilishi jihatdan murakkab ilmiy va o'quv adabiyotlarda ham kolontitul shu maqsadda qo'llaniladi.

Kitobat san'atida *bosh bezak*, *yakuniy bezak* tarzidagi badiiy-grafik elementlar ham qo'llanilgan. Ular kitobning mazmuniga ko'ra naqshinkor, sujetli bo'lishi mumkin. Zamonaviy tilda umumiy tarzda zastavka deb ataluvchi bunday bezaklar shakli

16-rasm. V. Samoylov. Said Ahmadning «Ufq» romaniga ishlangan titul.

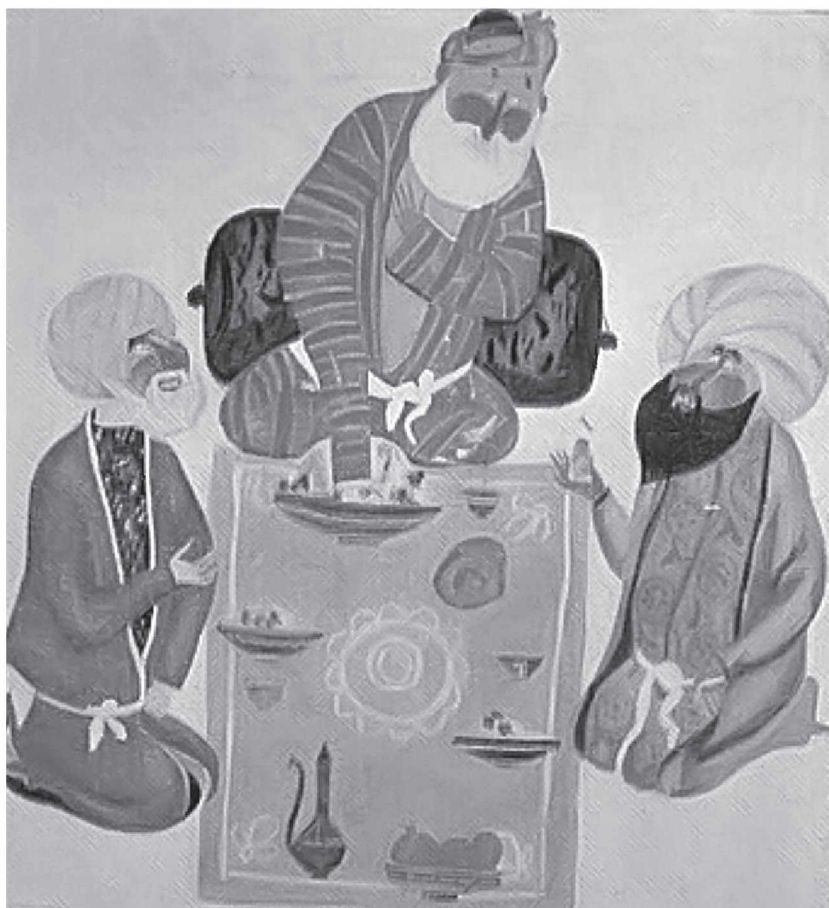

17-rasm. M. Shchirovskiy. Sa'diy Sheroziyning «Guliston» asariga ishlangan titul.

va mazmuni, kompozitsiyasiga ko'ra bir xil bo'lsa-da, bosh bezak o'z nomiga ko'ra kitobning yoki uning biror bobining boshida beriladi. Qadimiy kitobat san'atida zastavkalar *unvon* (arabcha — sarlavha) deb atalgan hamda kitoblarning avvalgi qismlariga ishlangan badiiy jihatdan bezalgan fasl, bobning muqaddimasini grafik shaklda ifodalagan.

Shmutstitul (nem. *schmutz* — iflos va *titel* — sarlavha, titul) — kitobning titul varag'idan yoki har bir bob qismidan oldin qo'yiladigan ikki sahifali qog'oz varaq. Shmutstitulda kitobning qisqa nomi, ayrim hollarda faqat kitob va nashriyot nomi beriladi. Shmutstitulda kitobning alohida qism va boblari oldidan shu qism yoki bobning nomi, rasm hamda bezaklari joylashtiriladi. Eski kitoblarda shmutstitulning asosiy funksiyasi badiiy titulni ifloslanishdan saqlash uchun xizmat qilganligi uchun shunday nomlangan.

Illustratsiya — lotincha «*illustratio*» soʻzidan olingan boʻlib, «yoritish», «koʻrgazmali tasvirlash» maʼnosini anglatadi. Illustratsiyalar dastlabki qoʻlyozma kitoblar paydo boʻlgan davrlarda Yunoniston hamda Rimda paydo boʻlgan. Keyinchalik esa qadimgi Misr, Xitoy va Oʻrta Osiyoda rivoj topgan. Miniatura asarlari namunalarini illustratsiyalar deyishimiz mumkin. Sababi aynan miniaturalar qoʻlyozma asarlarga ishlangan va ular kitobning mazmunini ochib berishda muhim rol oʻynagan.

a

b

18-a, b rasm. Telman Muhamedov. «Afandi latifalari»ga ishlangan illustratsiyalar.

Oʻrta Osiyoda Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahhib, Abdullo va boshqalar kitobni naqsh va rasmlar bilan bezashga katta hissa qoʻshganlar. Bu musavvirlar tomonidan illustratsiyalar miniatura shaklida ishlangan boʻlsa-da, bevosita muayyan asar — kitobning mazmuniga binoan yaratilgan.

Kitob nashr etish texnologiyalari, grafika san'ati rivoj topib, illustratsiya yaratishning xilma-xil usul va texnikalari ixtiro qilindi. V. Kaydalov, Ch. Ahmarov, Q. Basharov, L. Abdulloyev, I. Ikromov, T. Muhamedov, A. Bobrov, R. Zufarov, U. Soliqov kabi o'nlab rassomlarning ijodi O'zbekiston kitobat san'atida o'ziga xos o'ringa ega.

Kitobat san'atida bosh harflarni badiiylashtirish vositasida ularning estetik funksiyasini, jozibadorligini oshirishga erishiladi. Bunday harflar kitobat terminologiyasida *initsial* (lot. *initialis* — bosh, boshlovchi) deb atalib, kitob bezashning qadimiy elementlaridan hisoblanadi. Initsial kitob matnining sahifa, bob, qism va so'z boshlarida chiroyli naqsh, naqshinkor shaklda tasvirlanuvchi harf ko'rinishidir. Harflarni turli ko'rinishlarda o'simliksimon, jonivor va odamlar tasviri bilan uyg'unlashtirib, murakkab kompozitsion initsiallar hosil qilish ham mumkin.

Kitobat san'atining yuqorida sanab o'tilgan badiiy-grafik elementlari, kompozitsion tuzilishini yagona ansamblga birlashtirish kitobat tilida kitob *arxitektonikasi* (arxitektonika — yunoncha *architektonike* — qurilish san'ati) deyiladi. Kitobat san'ati namunalarini yaratish jarayonida ishtirok etuvchi mutaxassislarning ijodiy mehnatlari natijalari mushtarakligini saqlash kitob arxitektonikasi qonuniyatlari asosida ta'minlanadi.

Zamonaviy kitobat san'atida qadimiy kitobat san'atining tarkibiy elementlari boshqacha texnologiyada bo'lsa-da, saqlanib qolgan. 21-rasmda zamonaviy kitobat san'atining asosiy elementlari hamda 22-rasmda qadimiy qo'lyozma kitob muraqqa'sining muqovasi ko'rsatilgan.

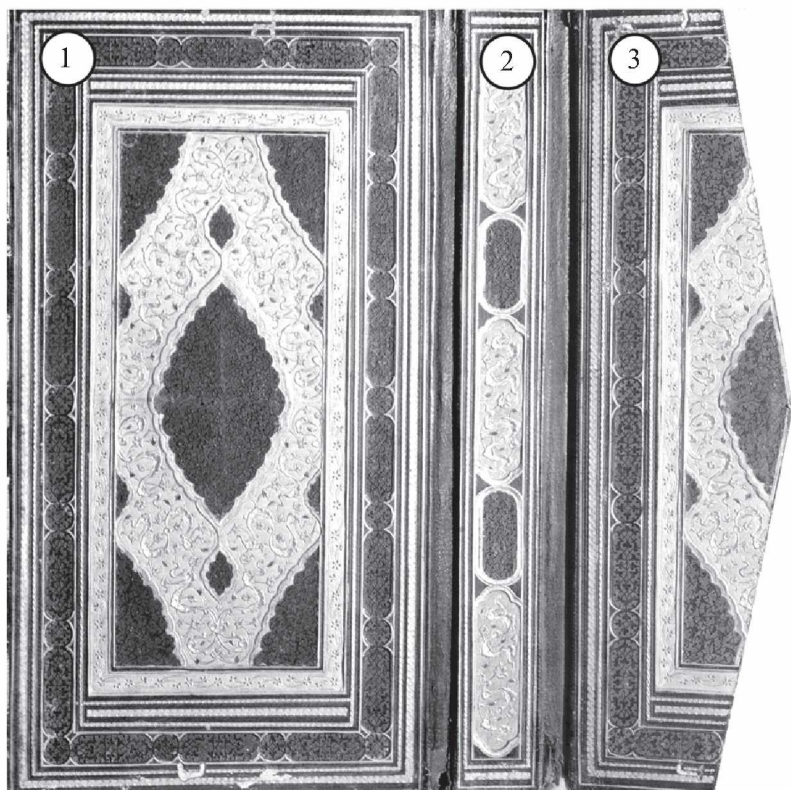
19-rasm. Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»siga ishlangan illustratsiya.

20-rasm. Nizomiy Ganjaviyning «Xamsa»siga ishlangan illustratsiya.

21-rasm. Zamonaviy kitob elementlari: 1. Muqova. 2. Supermuqova.
3. Klapan. 4. Koreshok (kitob blokining tikiladigan, varaqlari birlashtiriladigan joyi). 5. Kaptal. 6. Blok (kitobning matn qismi).

22-rasm. Qadimiy qo‘lyozma kitobining muqovasi:
1. Muqova. 2. Koreshok. 3. Klapan.

QADIMGI QO‘LYOZMA KITOBLARNING MUMTOZ MINIATURALARIDAN NUSXA KO‘CHIRISH (sodda miniaturalar misolida)

Sharq miniatura san’ati qadimiy kitobat san’atining tarkibiy badiiy-grafik elementi, adabiy, tarixiy va ilmiy asarning tasviriyl talqini sifatida usta musavvirlar tomonidan ishlangan original kompozitsiyalardan nusxa ko‘chirish vositasida ham taraqqiy etdi. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Sharqning buyuk musavviri Kamoliddin Behzodning ijodiga mansub miniatura

kompozitsiyalari ko‘p bora turli mamalakatlarda qayta-qayta ko‘chirilgan hamda noyob qo‘lyozmalar — kitobat san’atining haqiqiy durdona namunalari yaratilgan.

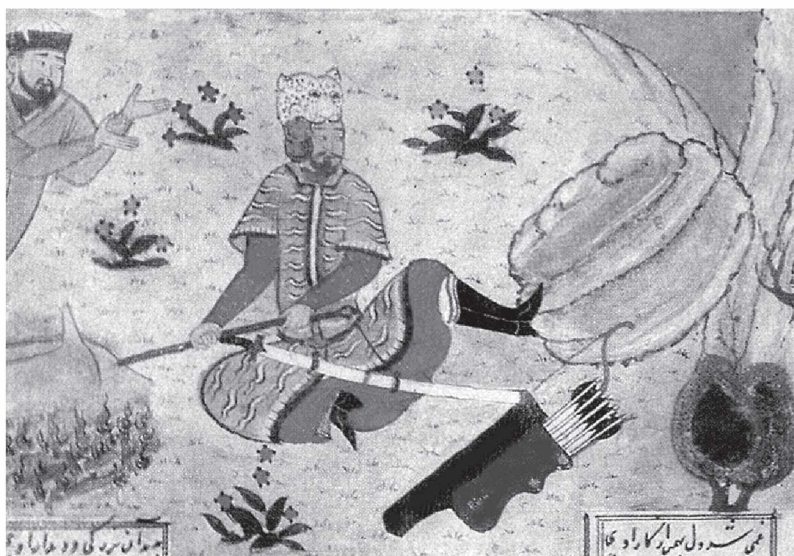
Usta musavvirlarning kompozitsiyalari andaza sifatida boshqa mamlakatlarga olib ketilgan hamda u yerlarda kitobat san’atining shakllanishi va rivoj topishida muhim rol o‘ynagan. Jumladan, hind va tabriz miniatura san’ati, kitobat sohasining yuksak badiiy saviya darajasiga yetishishida bevosita Kamoliddin Behzod va uning tasviriy san’at maktabining usta musavvirlar an’analari alohida ahamiyat kasb etgan. Qolaversa, Sharq kitobat san’atida bo‘lajak musavvirlar tayyorlash amaliyotida ishlardan nusxa ko‘chirish mashqlari tasviriy savodxonlikning, ta’limning keyingi bosqichlarida esa badiiy-tasviriy mahoratning asosiy maktabi hisoblangan. Shogirdlarning ustalar ishlaridan nusxa ko‘chirish mashqlari bo‘lajak musavvirlarda ham ta’limiy, ham tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan. Nusxa ko‘chirish mashqlarining ta’limiy ahamiyati shundaki, shogirdlar badiiy saboqlarning dastlabki bosqichlarida ish qurollaridan to‘g‘ri foydalanish, shakl hosil qilish, kompozitsiya qonuniyatlari, asar mazmunining matn bilan hamohangligi, rang va shakl kabi tasviriy savodxonlik elementlarini bevosita namunaviy asarlardan nusxa ko‘chirish vositasida o‘rganish asnosida kitobat san’atining o‘ziga xos qonuniyatlarini o‘zlashtira borganlar. Usta musavvirlarning asarlaridan nusxa ko‘chirish mashg‘ulotlarining tarbiyaviy ahamiyati esa shogirdlarni ustalarning ishlariga havas qilish, qunt bilan saboq olish, ish qurollarini to‘g‘ri ishlatish va saqlash, ustozning ko‘rsatmalariga amal qilish kabi fazilatlarini egallab borishlarida namoyon bo‘lgan. Shu tariqa Sharq miniatura san’atida, kitobat san’atida musavvirlarning yangi avlodlari tarbiyalab borilgan. Shuningdek, turli sabablarga ko‘ra usta maqomiga ega bo‘lgan musavvirlar boshqa mamlakatlarga borib ijod qilganlar. Ular o‘zlari bilan nafaqat

egallagan bilimlarini, balki usta musavvirlarning ishlarini namuna sifatida olib ketib, ulardan nusxa ko‘chirib, kitobat san‘ati uchun yangi namunalar yaratganlar. Demak, nusxa ko‘chirish badiiy ta‘limning asrlar davomida samarali qo‘llanib kelingan hamda zamonaviy sharoitda ham amal qilish lozim bo‘lgan ishonchli yo‘sin hisoblanadi. Shularni e‘tiborga olgan holda lokli miniatura yo‘nalishida mumtoz miniatura namunalaridan nusxa ko‘chirishga kitobat san‘ati asoslarini egallash omillaridan biri sifatida qaraladi.

Namunadan nusxa ko‘chirish mashg‘ulotlarida quyidagi omillarga e‘tibor qaratish talab etiladi.

Birinchidan, nusxa ko‘chirishning dastlabki saboqlarida murakkab kompozitsiyalar tanlanmaydi (23—24-rasmlar).

Ikkinchidan, nusxa ko‘chirishning sodda usullaridan samarali foydalaniladi. Shunday usullardan biri tasvirni kataklarga bo‘lib ko‘chirish hisoblanadi.

23-rasm. Nusxa ko‘chirish uchun tavsiya etilgan sodda miniatura.

24-rasm. Nusxa ko‘chirish uchun tavsiya etilgan sodda miniatura (variant).

Uchinchidan, namunadagi tasvir elementlarining joylashishi, kam yoki ko‘pligiga qarab kataklar o‘lchami belgilanadi. Elementlar qancha ko‘p bo‘lsa, kataklar shunchalik mayda olinadi. Bu elementlarni to‘g‘ri joylashtirish hisobiga tasvirning aniq ko‘chirilishi ta‘minlanadi. Shuning uchun dastlab qadimgi qo‘lyozma kitoblarga ishlangan miniaturalar bilan tanishib chiqib, kitoblarda berilgan illustratsiyalarning mazmuni haqida qisqacha ma‘lumotga ega bo‘lish talab etiladi. Shundagina asarning kompozitsiyasini to‘g‘ri idrok etish mumkin bo‘ladi. Shuningdek, kitobat san‘atining mumtoz miniaturasidan nusxa ko‘chirish uchun namuna tanlashda asosiy e‘tibor soddaroq miniatura bo‘lishiga qaratilishi lozim.

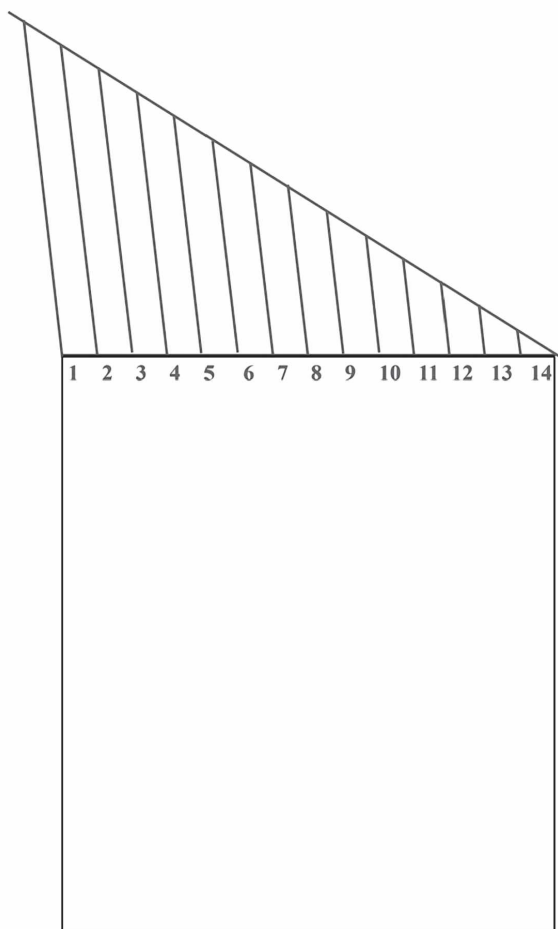
Tasvirning aniq ko‘chirilishida tasvir sathini teng bo‘laklarga bo‘lish ham muhim ahamiyatga ega. Zero, arzimay tuyulgan noaniqlik ko‘chiriladigan tasvirda sezilarli xatolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Mumtoz namunadan nusxa ko'chirishda shunday holatlar kuzatilishi mumkinki, namunaning o'lchamlari mexanik tarzda amalga oshirilganda teng bo'laklarga bo'linmasligi mumkin. Shuning uchun mumtoz namunalardan nusxa ko'chirishda quyida keltirilgan chizmadan foydalanish mumkin.

Chizmada ko'rsatilganidek, dastlab gorizontal (yotiq) chiziq chizib olinadi. Agar mumtoz namunadan birga-bir nisbatda nusxa ko'chiriladigan bo'lsa, namuna o'lchamiga teng, katta-roq nisbatda chiziladigan bo'lsa, o'sha o'lchamda chiziq chiziladi. Chiziqning chap oxirgi nuqtasidan gorizontal chiziqdan uzunroq 35—45 burchak ostida to'g'ri chiziq o'tkaziladi. Shu chiziqni istalgan bo'laklarga, masalan, namunadagi tasviriy elementlarga qarab 8,10 va hokazo bo'laklarga bo'lib chiqiladi. Chiziqda belgilangan oxirgi belgini namunadan nusxa ko'chiriladigan qog'ozga tushirilgan gorizontal chiziqning cham qismi bilan tutashtiriladi. Burchak ostidagi qolgan bo'laklar rasmda ko'rsatilganidek, birinchi hosil qilingan chiziqqa parallel tarzda o'tkaziladi. Natijada gorizontal chiziq teng bo'laklarga bo'linadi (25-rasm). Xuddi shu amal vertikal (tik) chiziqda, mumtoz namunada ham qaytariladi. Bu amalni teskari holatda, ya'ni o'ngdan chapga emas, aksincha tartibda ham bajarish mumkin. Mo'ljalda adashmaslik uchun tasvir yuzasini teng bo'laklarga bo'lib turuvchi chiziqlar raqamlab qo'yiladi.

Ishning birinchi bosqichida qalam bilan yengil chiziqlarda tasvir ko'chirib olinadi (27-rasm).

Nusxa ko'chiriladigan tasvirdagi ranglarni uning asl varianti bilan bir xil bo'lishida qog'ozning sifati va uning sirtini rang berishga tayyorlash muhim ish sanaladi. Shuning uchun ham qadimiy kitobat san'atida qog'ozlarning sirtini xattot va musavvir ishlashi uchun tayyorlaydigan ustalar bo'lgan, ya'ni kitobat

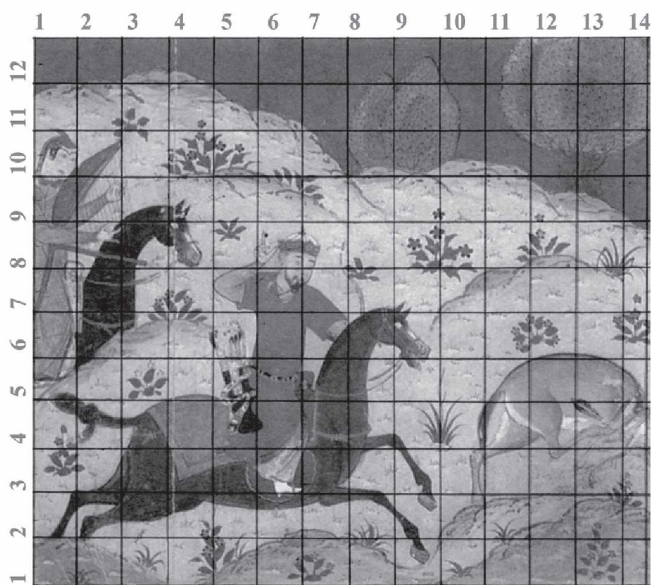

25-rasm. Chiziqni teng bo'laklarga bo'lish usuli.

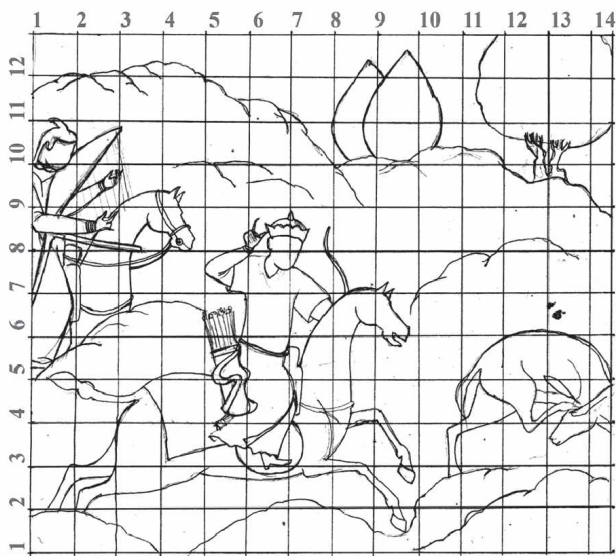
san'ati tarixida qog'ozlarning sirtiga maxsus tayyorlangan massa bilan gurunt beruvchi ustalarning ishidan ham foydalanilgan. Bunda ustalar tuxum va kraxmal aralashmalaridan foydalanilganlar: tuxumning oqi sarig'idan ajratib olinib, ko'pirtirilgan. Bu massa 1—2 soat davomida tindirilgach, ko'pikdan sirop ajralib chiqqan. Shu siropga birga-bir nisbatda kraxmal aralashtirib, hosil bo'lgan massa qog'oz sirtiga surtib chiqilgan. Surtilgan gurunt qurigach, qog'ozning gurunt berilgan yuzasi o'ziga xos

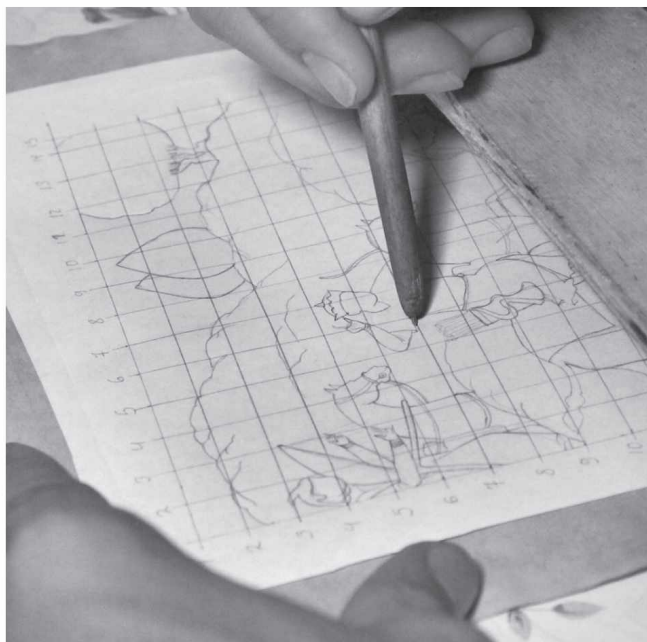
26-rasm. «Bahrom ovda». Nizomiy Ganjaviyning «Xamsa» asaridagi toʻrtinchi dostoni «Haft paykar»ga («Bahromnoma» deb ham yuritiladi) ishlangan miniatura. Nusxa koʻchirish uchun tavsiya etilgan miniatura.

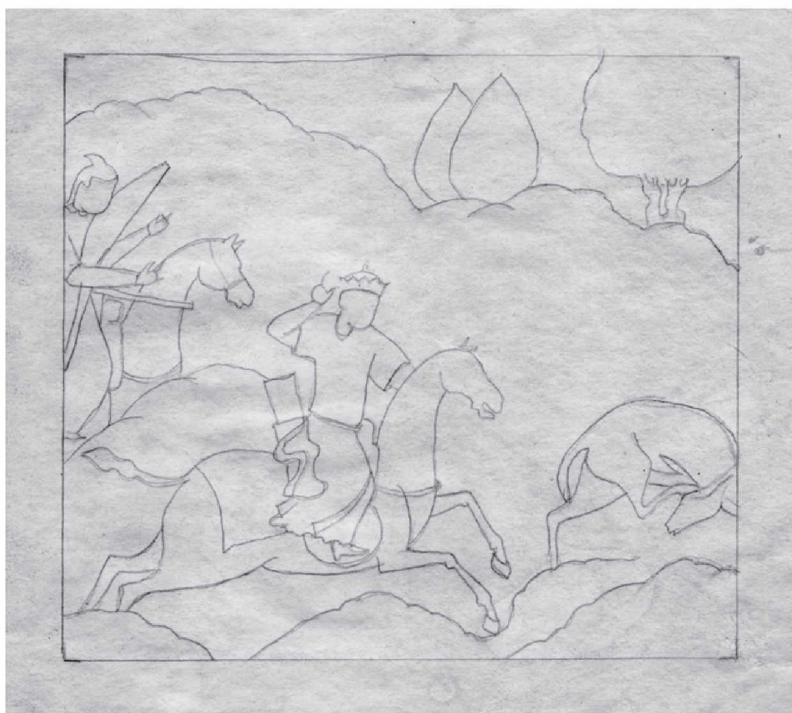
27-rasm. 1-bosqich. Namunani teng boʻlaklarga boʻlish.

28-rasm. 2-bosqich. Koʻchirilayotgan asarning qalamtasvir varianti.

29-rasm. 3-bosqich. Qalamtasvir variantini maxsus qogʻozga tushirish.

30-rasm. 4-bosqich. Kompozitsiyaning maxsus qog‘ozga tushirilgan qalamtasviri.

texnologiya bilan silliqilgan. Silliqlash vositasi sifatida bo‘rining tishi, billur tuxum, chig‘anoqlardan foydalanilgan. Shu usul bilan tayyorlangan qog‘ozlarning yuzasidagi teshikchalar berkitilgan, xattot, musavvir va sahhoflar uchun qulaylik yaratilgan. Ranglarning surtilishi, yorqin rang hosil bo‘lishi bilan birga qog‘ozlarning pishiqlik darajasi oshirilgan va yaratilgan kitobat asarlari uzoq muddat saqlanishi kafolatlangan. Mazkur usul zamonaviy sharoitda miniaturachi rassomlar tomonidan ham qo‘llanib kelinmoqda. Ayniqsa, akademik musavvirlar, O‘zbekiston xalq ustasi Niyozali Xolmatov va O‘zbekiston xalq rassomi Shomahmud Muhammadjonov va ularning shogirdlari tomonidan samarali qo‘llanib kelinmoqda.

Navbatdagi bosqich ko'chirilayotgan nusxaning asl nusxa rangiga mutlaqo mos bo'lishi asar koloriti, ranglar gammasi, umuman, asar ruhini ishonchli tasvirlashga xizmat qiladi. Buning uchun bir parcha qog'ozga rang berib, asl nusxa bilan taqqoslab, rangning mutanosibligi moslashtirib olinadi. Shu usul bilan boshqa ranglarning ham tusi, to'yinganlik darajasi aniqlanib, rang berib chiqiladi. Bu jarayonda qadimiy kitobat san'atida usta musavvirlar tomonidan qo'llanilganidek, sidirg'a ranglar berib chiqiladi, ya'ni realistik rangtasvirda qo'llaniladigan tasviriy usullarga nisbatan dekorativlikka ustuvor tarzda ahamiyat beriladi.

31-rasm. 5-bosqich. Taqqoslash usuli.

Bunda dastlab osmon tasviri to‘q ko‘k rang bilan ajratib olinadi. Ishning keyingi bosqichida asosiy elementlarning ranglari berib chiqiladi.

Katta yuzali asosiy elementlarning ranglari berib bo‘lingach, mayda detallarning tasviriga o‘tiladi. Ishning keyingi bosqichida yedirma usulida asarning rang jozibasi, shartlilikka asoslangan hajmdorlik holatlari tasvirlanadi. Bu usul, ayniqsa, tog‘, daraxt, tepalik kabi elementlarni tasvirlashda qo‘l keladi (34-rasm).

32-rasm. 6-bosqich. Namunadan ko‘chirilayotgan kompozitsiyaning dastlabki bosqichi.

33-rasm. 7-bosqich. Kompozitsiyaga ishlov berish.

34-rasm. 8-bosqich. Kompozitsiyaning mayda detallarini chizish.

Ishning yakuniy bosqichida mayda detallar, ayniqsa, inson va hayvonlar tasviridagi muhim detallar — qosh va koʻz, qurol-aslaha, kiyimlarning buramalari, daraxtning barglari, tepaliklarning mayda unsurlari, oʻt-oʻlan va boshqa detallar ingichka moʻyqalam bilan ishlab chiqiladi. Ishning bu bosqichida bajariladigan operatsiyalarning muhimligi shundaki, Sharq miniatura sanʼatida realistik tasviriy sanʼat, xususan, rangtasvirdan farqli oʻlaroq chiziqlar nafisligi va jozibasi asarlarga oʻzgacha tarovat baxsh etadi.

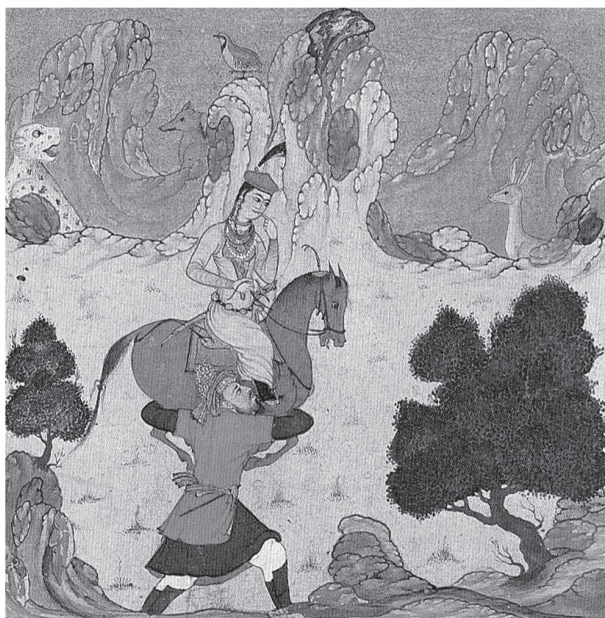
35-rasm. Yakuniy bosqich. Kompozitsiyaning mayda detallarini ishlash.
Respublika rassomlik kolleji oʻquvchisi Soyibjon Abdullayev
tomonidan bajarilgan ish.

QO'LYOZMA KITOBLARGA ISHLANGAN TABIAT VA INSON QOMATI AKS ETGAN MUMTOZ MINIATURALARDAN NUSXA KO'CHIRISH

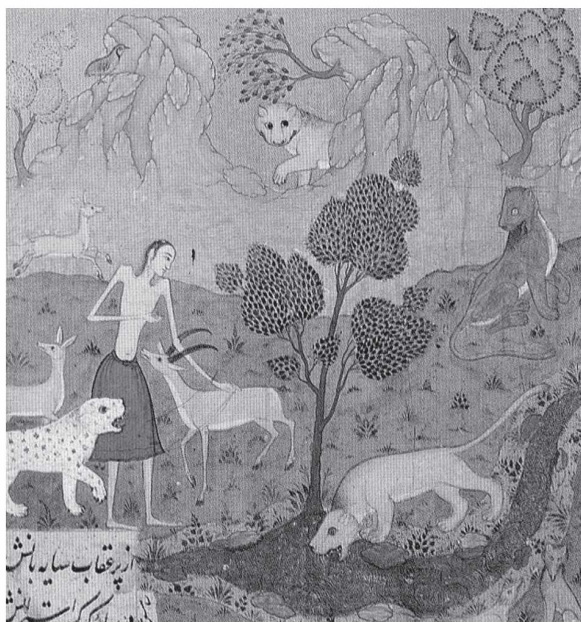
Kitobat san'atining badiiy-grafik elementlari — mumtoz miniaturalarning kompozitsiyalarini tabiat manzaralarining tasviri va inson obrazlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Darhaqiqat, inson tabiatning bir bo'lagi sifatida asrlar davomida uning ne'matlari bilan oziqlanib yashab kelmoqda. Shuning uchun ham miniaturachi musavvirlar o'zlarining kompozitsiyalarida inson va tabiat tasvirlariga yaratiladigan asarning muhim elementi sifatida qaraganlar.

Tabiat va inson obrazi tasvirlangan namunalaridan nusxa qo'chirish mashg'ulotlarining ahamiyati shundaki, ularda ma'lum ma'noda ham tasvirning chiziqli yechimida, ham rang-shunoslik yechimida shartlilik mavjud. Aynan nusxa ko'chirish mashg'ulotlari usta musavvirlarning miniatura asarlarida qo'llanilgan shartliliklarning mohiyatini va tasvirlash usullarini anglash imkonini beradi. Ayniqsa, tabiat manzarasidagi o't-o'lanlar, daraxtlar, tosh-u tog'lar, bulut va jilg'alardagi tasviriy usullar Sharq miniatura san'atining xususiyatini ochib berish, tasviriy usullarni o'zlashtirishda o'ziga xos maktab vazifasini o'taydi.

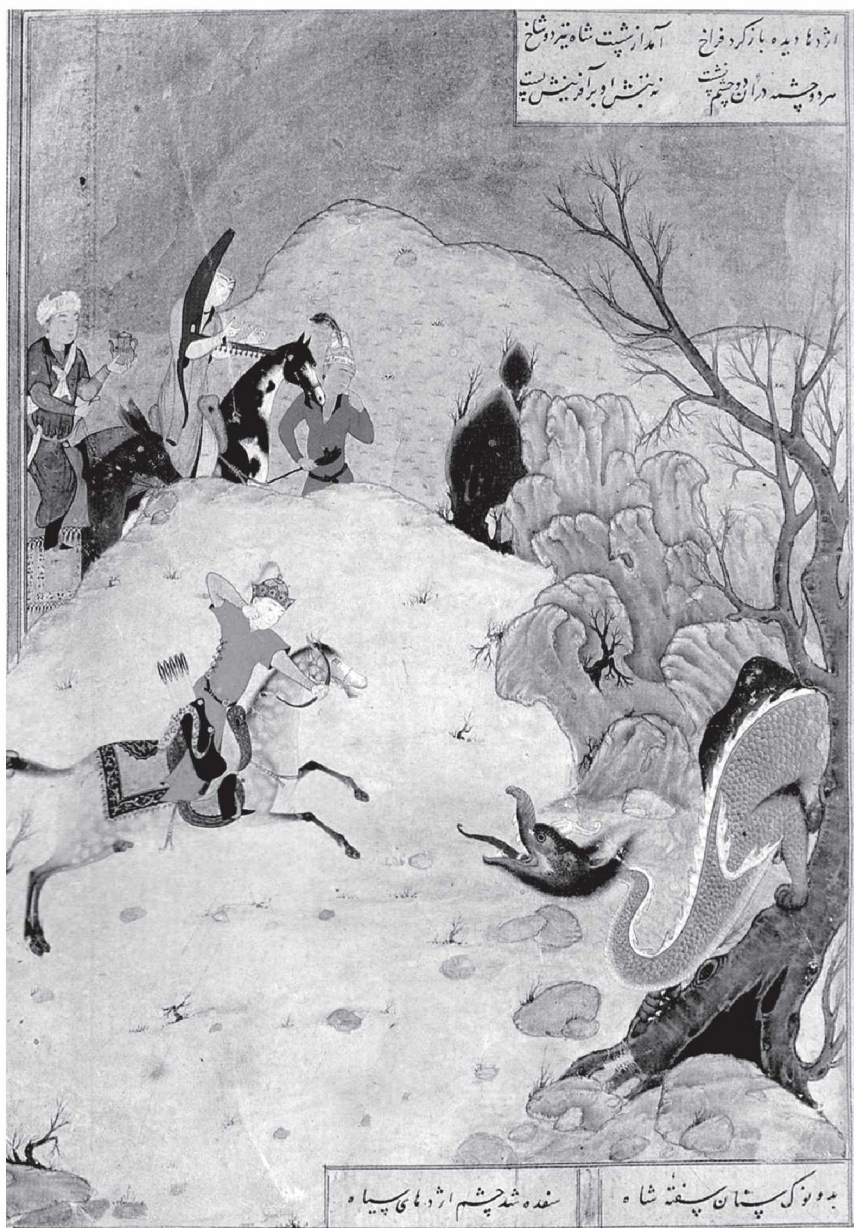
Kitobat san'atida «Xamsa»larga ishlangan miniaturalarda inson va tabiat mavzusiga ko'p bora murojaat etilgan. Ayniqsa, Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiyning «Xamsa»lari tarkibidagi dostonlarga, jumladan, Navoiyning «Layli va Majnun», «Farhod va Shirin» dostonlariga ishlangan miniaturalarda tabiat va inson munosabatlari musavvirlar tomonidan ta'sirchan obrazlarda tasvirlangan. Bu miniaturalarning ta'sirchanligi shundaki, ularda musavvirlar turli shartliliklardan o'rinli foydalanish vositasida asar kompozitsiyasining dinamikasini

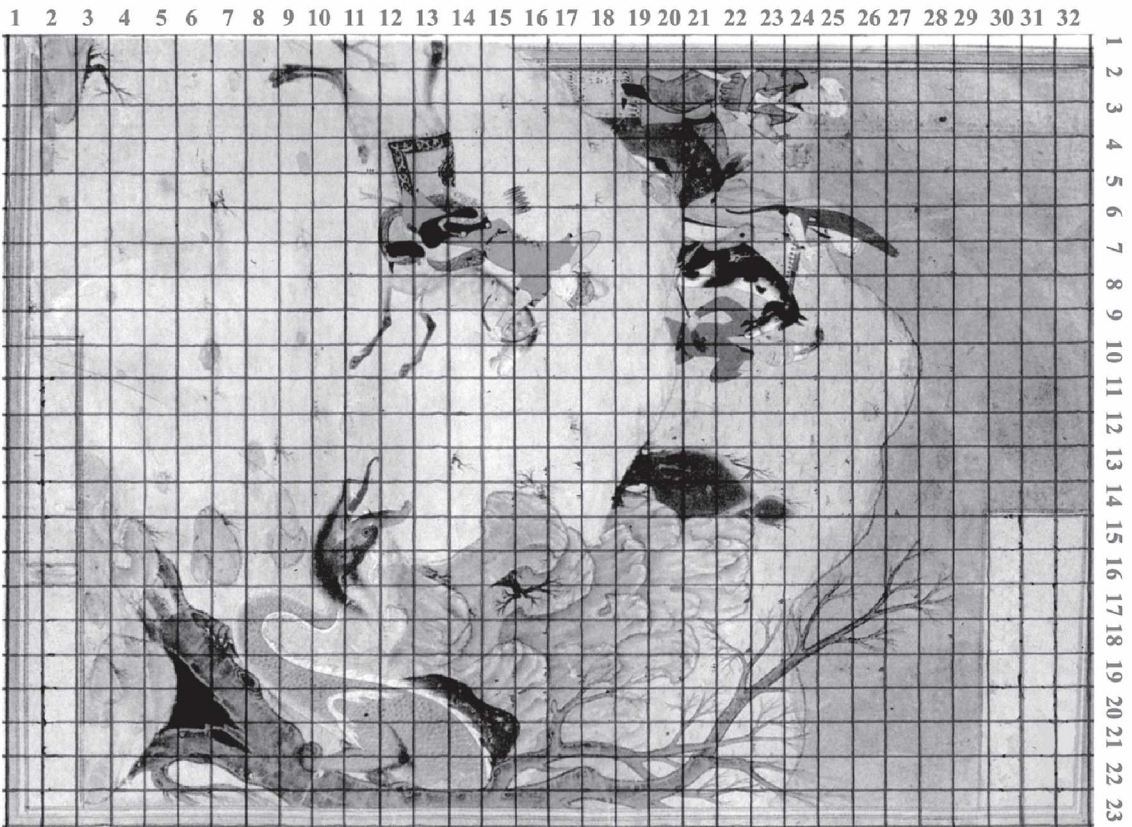
36-rasm. Farhod oti toyib ketgan Shirinni ko'tarmoqda. Nizomiy Ganjaviyning «Xamsa»siga ishlangan miniatura.

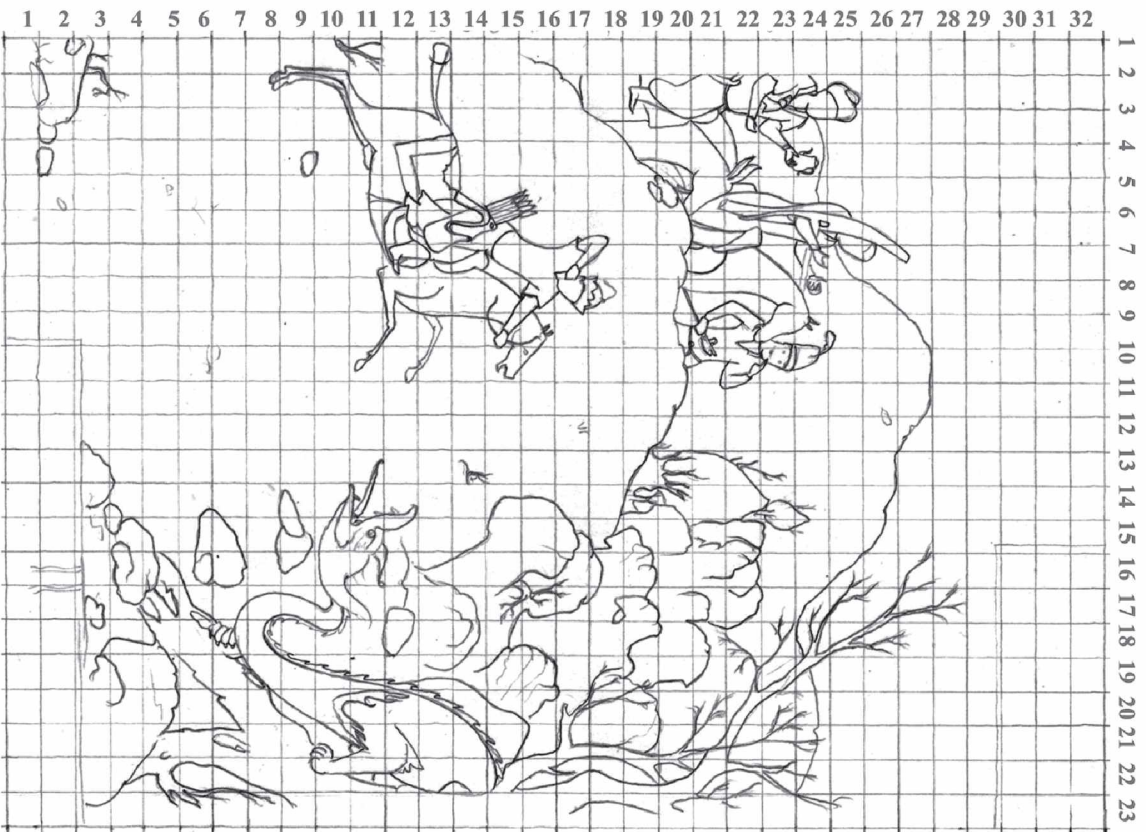
37-rasm. Hayvonlar Majnunning himoyachisi. Nizomiy Ganjaviyning «Xamsa»siga ishlangan miniatura.

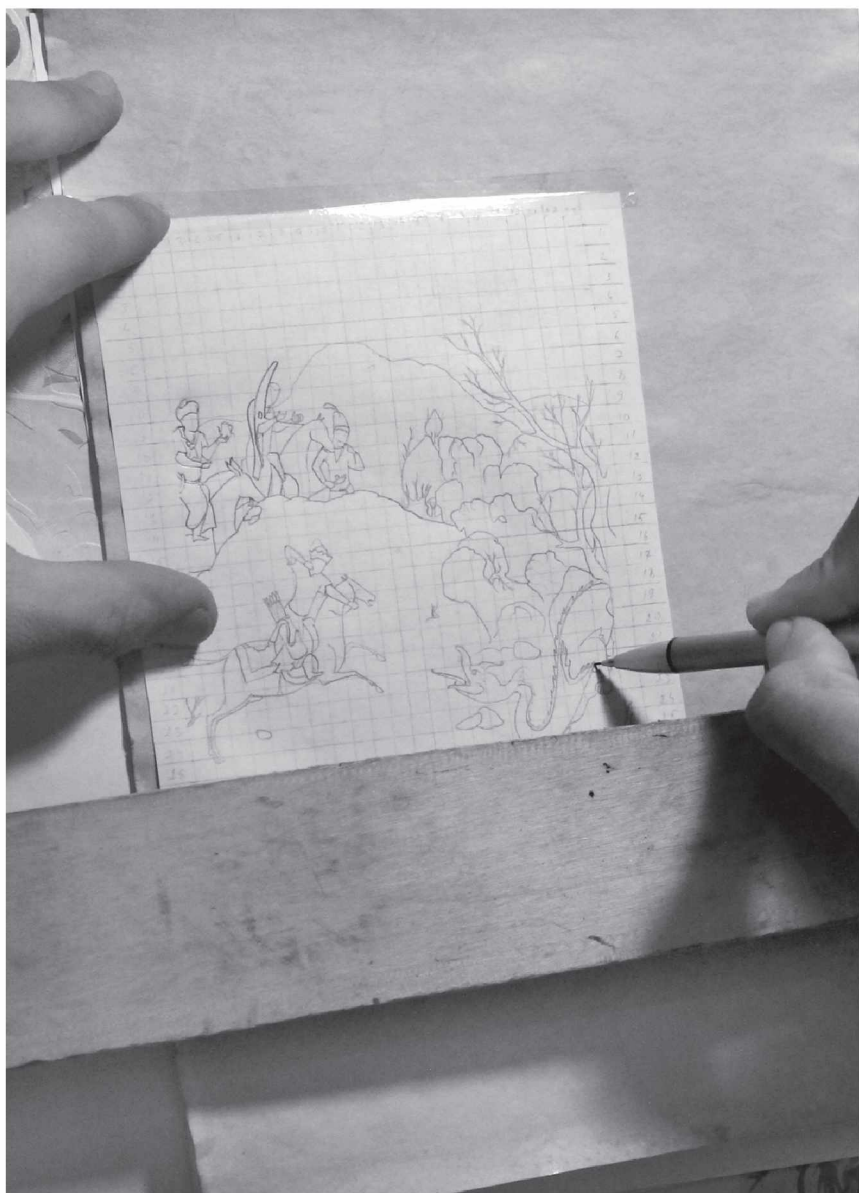
38-rasm. Kamoliddin Behzod. Bahrom xazina ustidagi ajdarni o'ldirmoqda. Nusxa ko'chirish uchun tavsiya etilayotgan kompozitsiya.

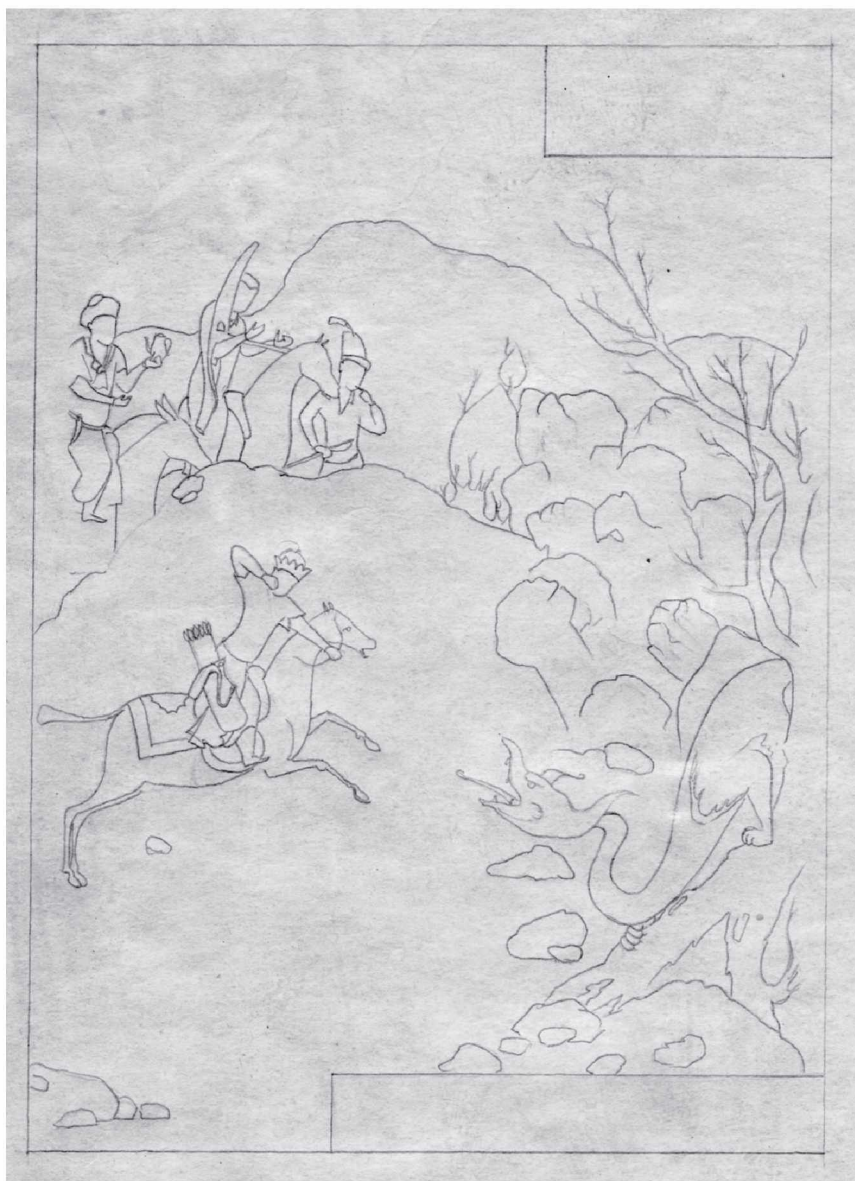
39-razm. 1-bosqich. Namunani teng kataklarga bo'lish.

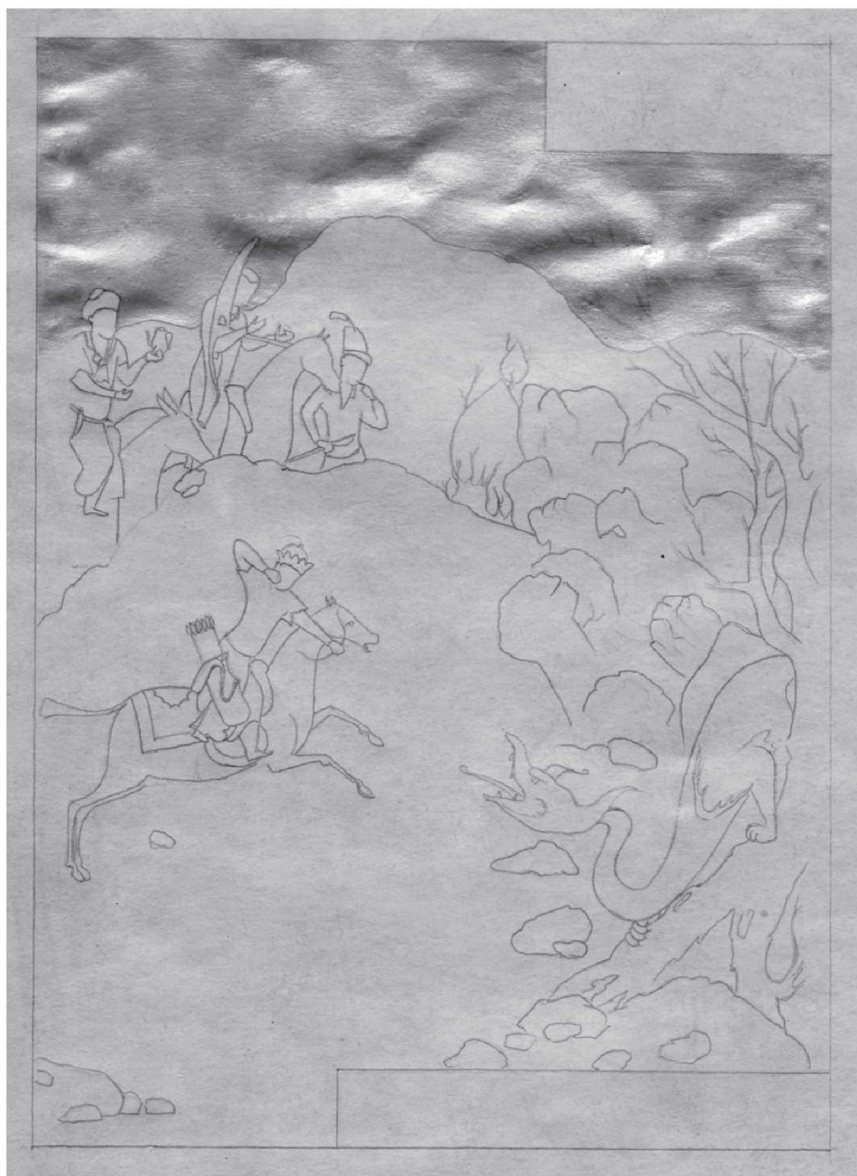
40-rasm. 2-bosqich. Kompozitsiyaning ko'chirilgan
qalamlasvir varianti.

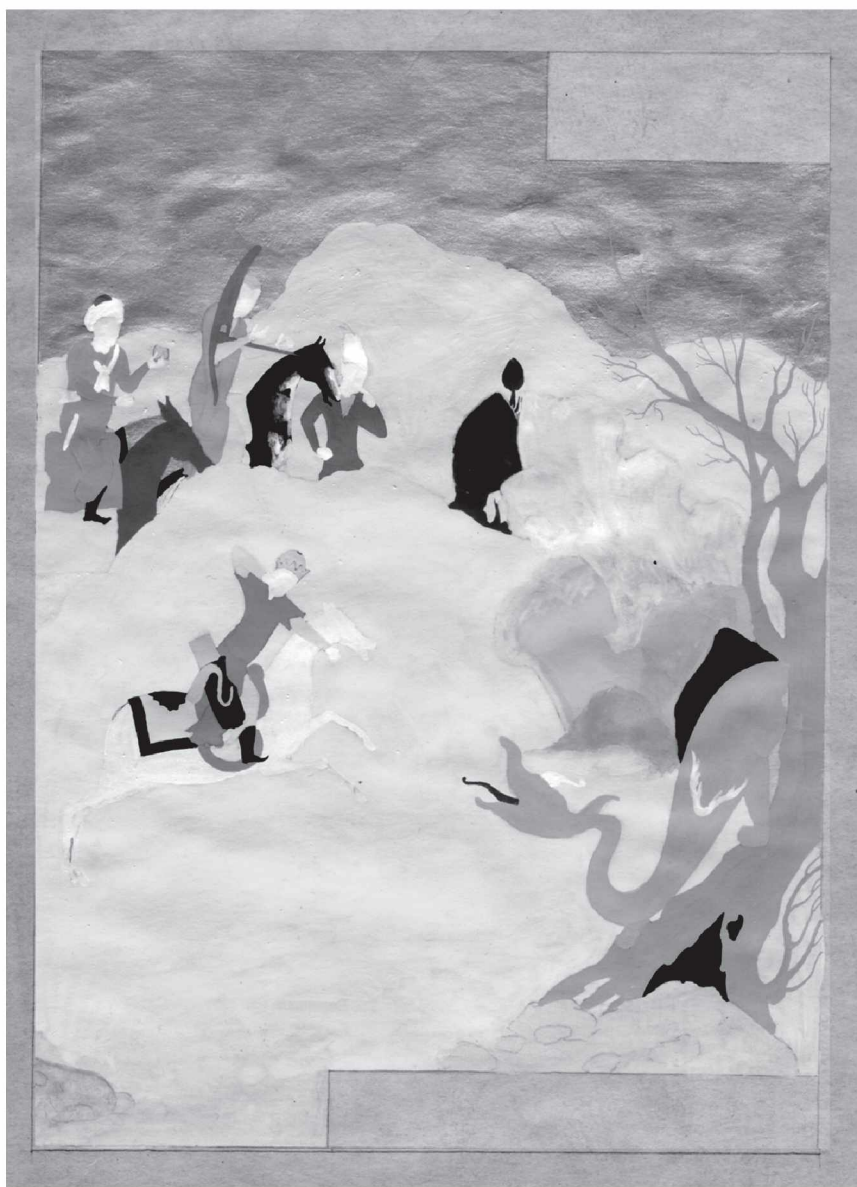
41-rasm. 3-bosqich. Kompozitsiya qalamtasvirini maxsus qog'ozga tushirish.

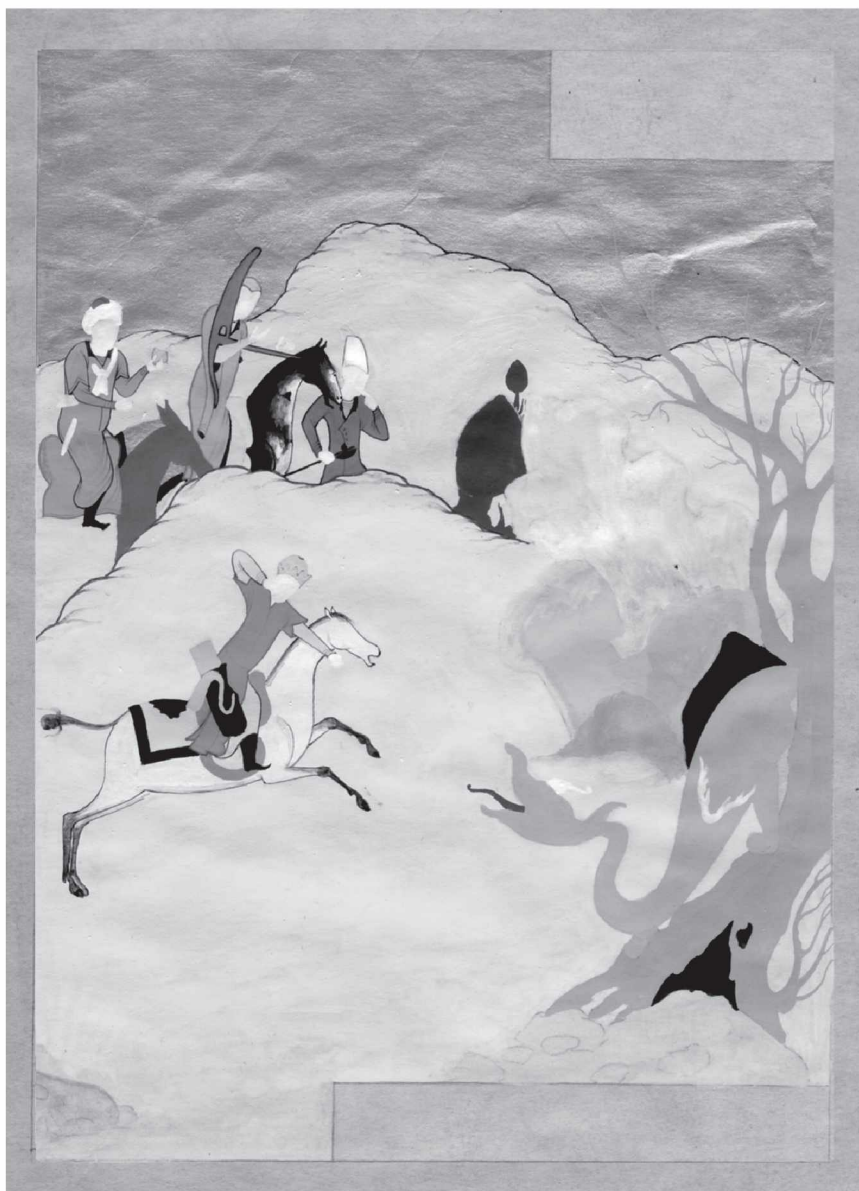
42-rasm. 4-bosqich. Kompozitsiyaning maxsus qog'ozga tushirilgan varianti.

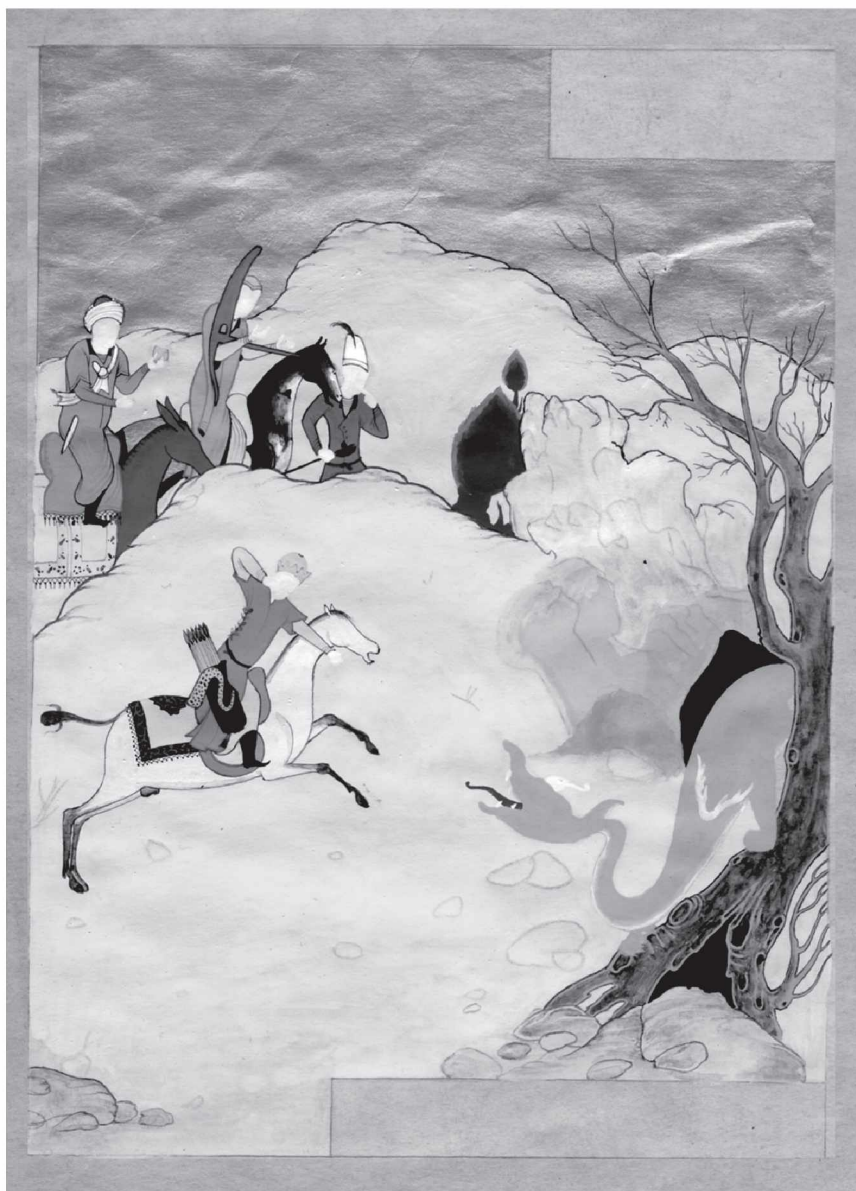
43-rasm. 5-bosqich.

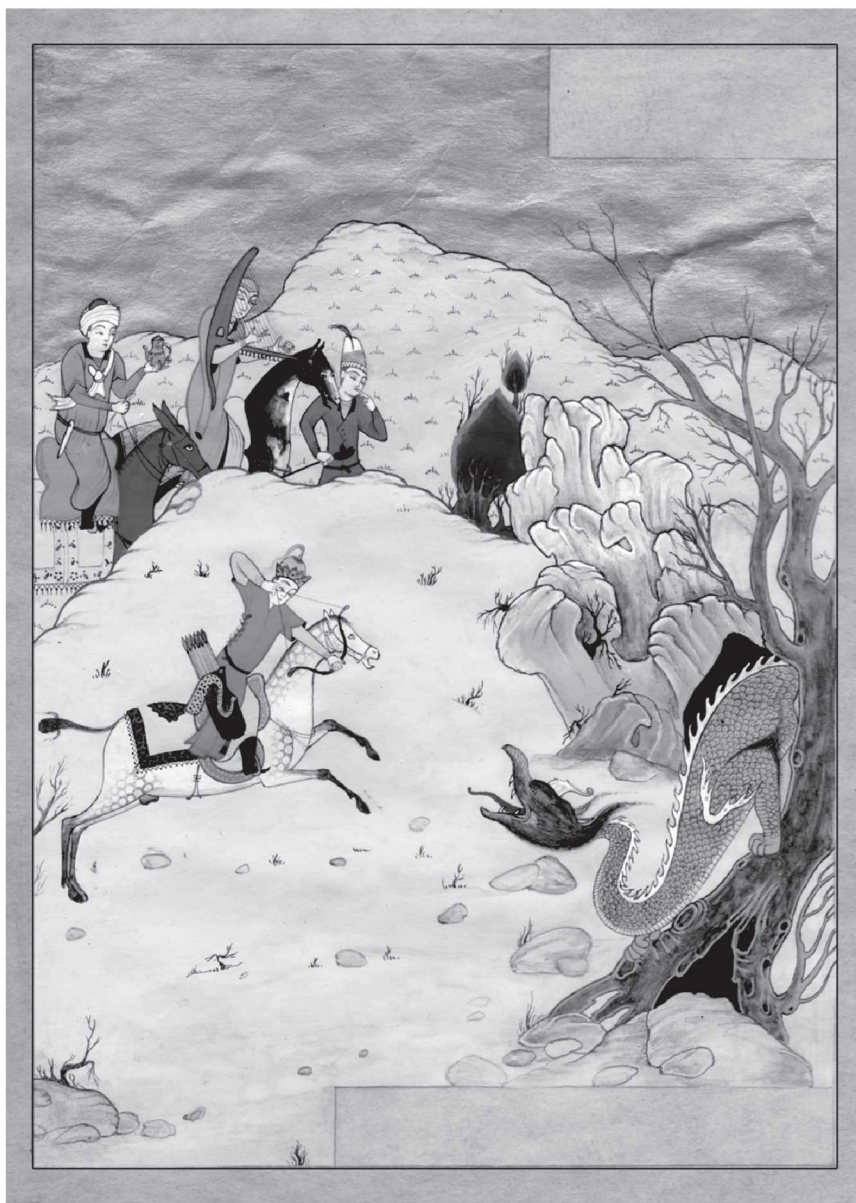
44-rasm. 6-bosqich.

45-rasm. 7-bosqich.

46-rasm. 8-bosqich.

47-rasm. Yakuniy bosqich. Respublika rassomlik kolleji o'quvchisi Ubaydullo Ismatov tomonidan bajarilgan ish.

oshirishga erishganlar. 34—35-rasmlarda berilgan Nizomiyning «Xamsa»siga ishlangan miniaturalarda musavvir togʻlarning rasmini burib tasvirlash orqali unga oʻziga xos harakat holatini kiritgan. Shuning uchun ham nusxa koʻchiriladigan va kompozitsiyasida odam hamda tabiat tasviri mavjud miniaturalarning har bir elementini diqqat bilan kuzatish lozim. Shunday asar sifatida Kamoliddin Behzodning Nizomiy Ganjaviyning «Xamsa» asaridagi toʻrtinchi dostoni «Haft paykar»ga («Bahromnoma» deb ham yuritiladi) ishlangan «Bahrom xazina ustidagi ajdarni oʻldirmoqda» nomli miniaturasi tavsiya etilmoqda.

Asarning diqqatga sazovor jihati shundaki, unda Sharqona tasviriy sanʼat anʼanalarini saqlagan holda musavvir realistik tasviriy sanʼat elementlaridan ham ustalik bilan foydalangan. Aslida qadimiy kitobat sanʼatining tarkibiy qismi — miniatura sanʼati asarlarining oʻziga xosligi ularning shartliligi, yorugʻ-soya munosabatlarini shartlilik prinsiplari asosida hal etilishida koʻrinsa-da, Kamoliddin Behzod mazkur asarida yorugʻ-soya, figuralarni anatomik jihatdan mukammal tasvirlashga erishgan, shuningdek, asar dinamikasini qandaydir shartli ishoralar bilan emas, balki aynan tasvir aniqligi orqali koʻrsatib bergan. Shuning uchun mazkur miniaturadan nusxa koʻchirishda yuqorida tavsiflangan jihatlarga eʼtibor qaratish talab etiladi.

Mashgʻulotning birinchi bosqichida, avvalgi mashgʻulotdagidek, tasvirni gorizont va vertikal chiziqlar yordamida teng kataklarga boʻlib olinadi. Ikkinchi bosqichda esa kompozitsiya elementlarini qalamda mos kataklarga chizib olinadi. Bu jarayonda har bir elementni shakl va holat nuqtayi nazaridan aniq joylashtirish muhim hisoblanadi. Chunki kompozitsiyani ranglashga oʻtgandan keyin uning qalamtasvirida yoʻl qoʻyilgan noaniqliklarni bartaraf etish imkoniyati cheklangan boʻladi.

Hosil qilingan qalamtasvirni miniatura kompozitsiyasi ishlanadigan guruntlangan qog'oz sathiga 39-rasmda ko'rsatilgandek qoraqog'oz yordamida yoki o'sha rasmning orqasiga sangina yoki yumshoq qora qalam bilan sidirg'a bo'yab olgan holda rasmning ustidan qalam yurgizib chiqish vositasida ko'chirib olinadi. Ishning keyingi bosqichlarida ranglash, ranglarni turlash, yedirma usulida hajmdorlikni sezdirish, ingichka chiziqlar bilan mayda detallar tasvirlab chiqiladi. Ayniqsa, ajdarning tangasimon gavdasi, otning xol-xol joylari kabi jihatlar kompozitsiyaning o'xshashligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi.

Mashg'ulotning yakuniy qismida bajarilgan ish bilan nusxasi ko'chirilgan asl namunasining barcha elementlari taqqoslab chiqiladi. Aniqlangan kamchilik va tafovutlar bartaraf etilgach, ish yakunlanadi.

Qadimiy kitobat san'atining badiiy-tasviriy an'alarining o'ziga xos jihatlaridan yana biri tasvirlarda tillaranglardan ustalik bilan foydalanish vositasida ramziylik zahirida muayyan mazmunni ifodalashga erishishda namoyon bo'ladi. Bu borada Kamoliddin Behzodning ijodi namuna sifatida o'rganishga tavsiya etiladi.

ME'MORIY OBIDALAR, MURAKKAB TABIAT KO'RINISHIGA EGA KO'P FIGURALI MUMTOZ MINIATURALARDAN NUSXA KO'CHIRISH

Sharq mumtoz miniaturalarida me'moriy inshootlar aks ettirilgan kompozitsiyalar musavvirlar tomonidan yuksak mahorat bilan tasvirlangan. Shuning uchun ham kitobat san'atida berilgan miniatura-illustratsiyalarda me'moriy sahna tasvirini ko'plab uchratish mumkin.

Me'moriy inshootlar tasvirlangan miniatura kompozitsiyalaridan nusxa ko'chirishning bir qator murakkabliklari bor. Bu murakkabliklar quyidagi elementlarda kuzatiladi:

1. Me'moriy obidalar aksariyat holatlarda realistik tasviriy san'atning chiziqli perspektiva qonuniyatlariga zid tarzda tasvirlanadi.

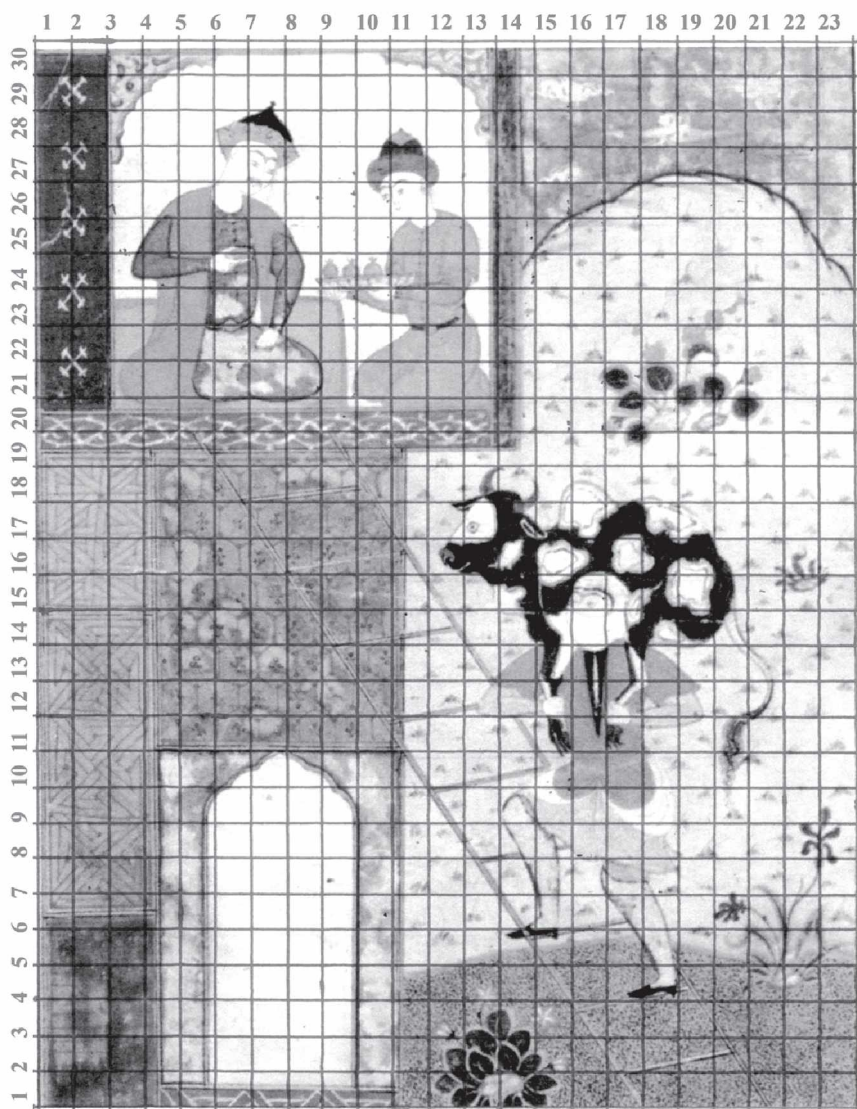
2. Me'moriy obidalarda murakkab naqsh namunalari mavjud, ya'ni ularda ustuvor tarzda girihsimon naqshlar tasvirlansa-da, ular islami naqshlar bilan boyitilgan bo'ladi. Shuning uchun bu turdagi kompozitsiyalardan nusxa ko'chirishda naqsh chizish malakalari bo'lgan o'quvchilar bilan hamkorlik qilish tavsiya etiladi.

3. Kompozitsiyada me'moriy obidalar tasvirlangan joylar, odatda, shoh saroylari, bazm-u jamshid, qabul marosimlari bo'lganligi uchun ko'p figurali bo'ladi. Qolaversa, personajlar ham turli maqomdagi (shoh, uning mulozimlari, navkarlar, xizmatkorlar, mashshoqlar va h.k.) kishilar bo'lganligi uchun ularning kompozitsiyada joylashuvi, ya'ni kompozitsiyaning aynan qaysi planda bo'lishi, ularning kiyimlarida aniq farqlar bo'ladi. Asardan nusxa ko'chirishda kompozitsiyaning yuqoridagi elementlarga xos barcha parametrlari diqqat bilan kuzatiladi va tahlil etiladi. Zero, asarning mazmuni va kompozitsion yechimi haqida aniq tasavvurga ega bo'lish nusxa ko'chirish jarayonining ongli va to'g'ri tashkil etilishini ta'minlaydi.

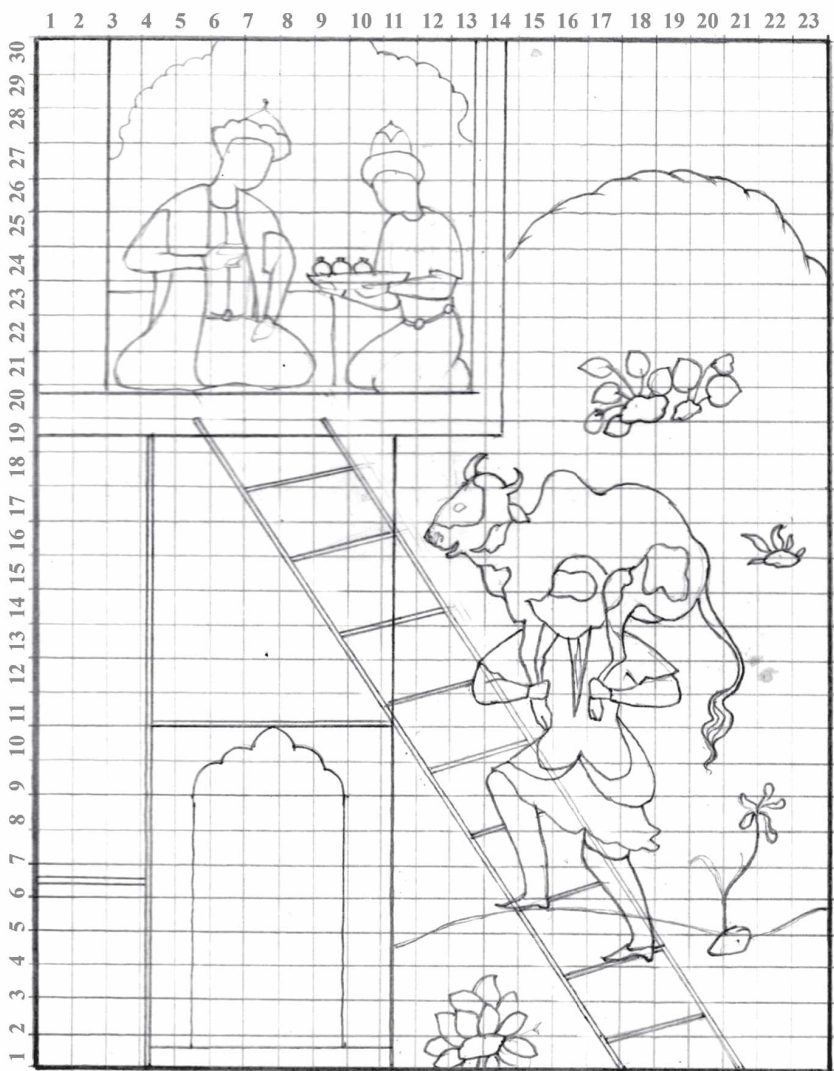
Quyida Nizomiyning «Xamsa» asariga ishlangan «Hayratda qolgan Bahromga Fitna o'z mahoratini ko'rsatmoqda» nomli miniaturadan nusxa ko'chirish bosqichlari tasvirlangan.

48-rasm. Hayratda qolgan Bahromga Fitna o'z mahoratini ko'rsatmoqda.

49-rasm. 1-bosqich.

50-rasm. 2-bosqich.

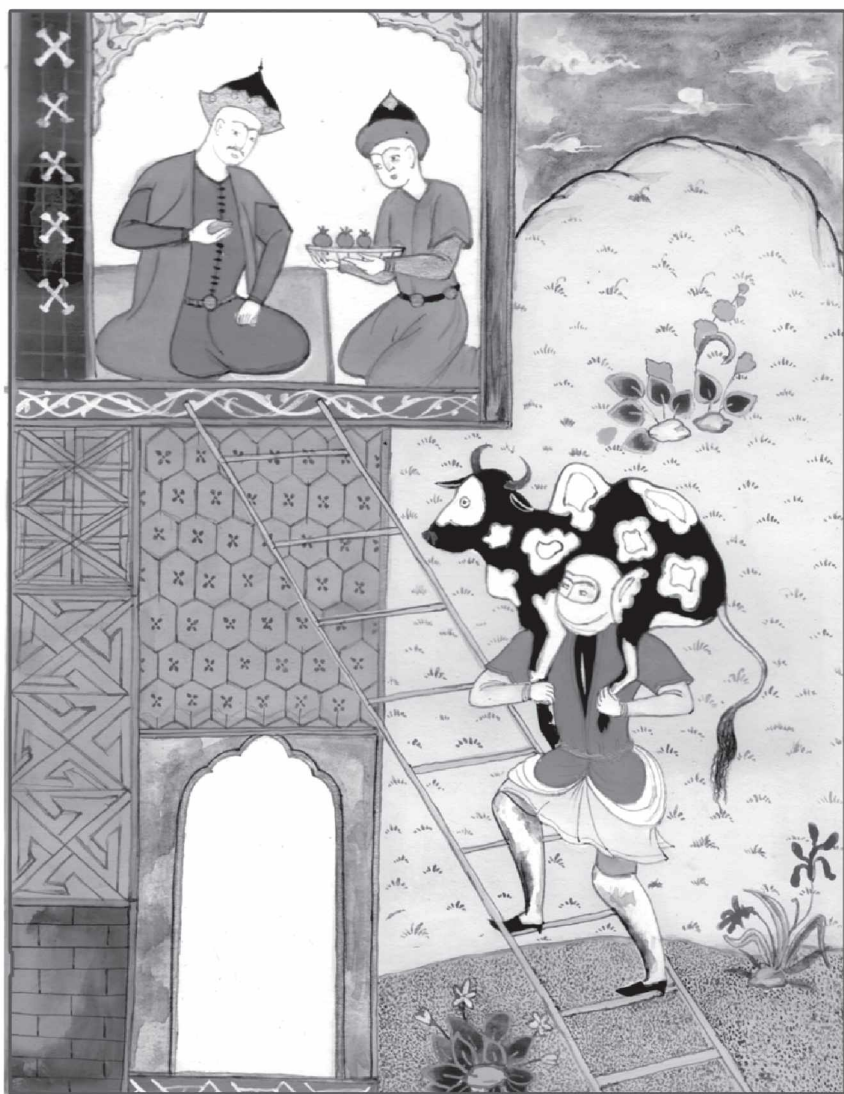
51-rasm. 3-bosqich.

52-rasm. 4-bosqich.

53-rasm. 5-bosqich.

54-rasm. Yakuniy bosqich. Respublika rassomlik kolleji o'quvchisi Soyibjon Abdullayev tomonidan bajarilgan ish.

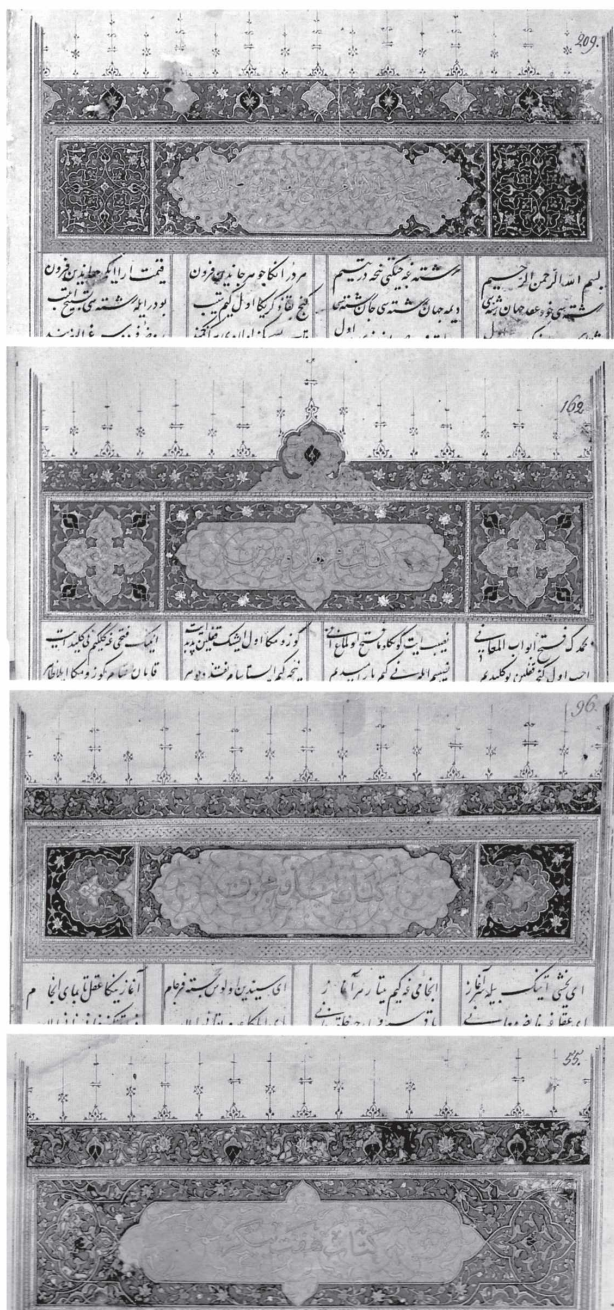
QADIMIY QO‘LYOZMA KITOBLARNING BADIY ELEMENTLARIDA BERILGAN NAQSHLARDAN NUSXA KO‘CHIRISH

Kitobat san’ati tarixi, uning mumtoz namunalarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, musavvirlar va naqqoshlar kitobat namunalarini bezashda yetakchi o‘rinda turganlar. Chunki kitobat san’atining juda ko‘p badiiy-grafik elementlari bevosita naqshlar yordamida bezatilgan. Qadimgi qo‘lyozma kitoblarning shunday elementlari qatoriga sarlavha, unvon, zarlavha, turli naqshlar kiradi. Bular kitobda o‘ziga yarasha vazifa bajarishdan tashqari, uni estetik jihatdan yanada boyitadi. Shuning uchun ham kitobat san’atining naqqoshlik bilan bog‘liq elementlaridan nusxa ko‘chirish o‘ziga xos tasviriy mahorat maktabi vazifasini o‘taydi. Ayniqsa, siyohqalam, ya’ni mo‘yqalam yordamida chiziladigan nozik chiziqlarning bir tekisda, ravon bo‘lishiga erishish qadimiy kitobat san’ati namunalaridan jozibador nusxalar ko‘chirishda muhim malaka hisoblanadi. Bundan tashqari, kitobat san’atida naqqoshlikning rangshunoslik yechimining muhim shartlaridan biri — bir-biriga qarama-qarshi, kontrast ranglarni o‘rnida ishlatish amaliyoti juda go‘zal va mazmundor tarzda qo‘llanilganligini ko‘rish mumkin.

Quyida kitobat san’atining asosiy badiiy-grafik elementlari, ularning mazmuni va shakli tavsiflanadi.

*Zarvara*q — qadimiy kitobat san’atida qo‘llanilgan hamda kitoblarning muqovadan keyingi zar, naqsh va badiiy tasvirlar bilan bezatilgan sahifasi (zamonaviy kitoblarda titul varag‘i). Zarvaraqda kitob sarlavhasi, nomi va h.k.lar bo‘lishi mumkin.

Sarlavha (forscha bosh va lavha) — kitob, asar, maqola va h.k.larning nomi. Sarlavhalar oddiy xat, shriftda, bezakli va xattotlik san’atidan foydalanib ishlanishi mumkin. Naqsh va tasviriy elementlar bilan bezatilgan sarlavhalar zastavka yoki peshlavha deb yuritiladi.

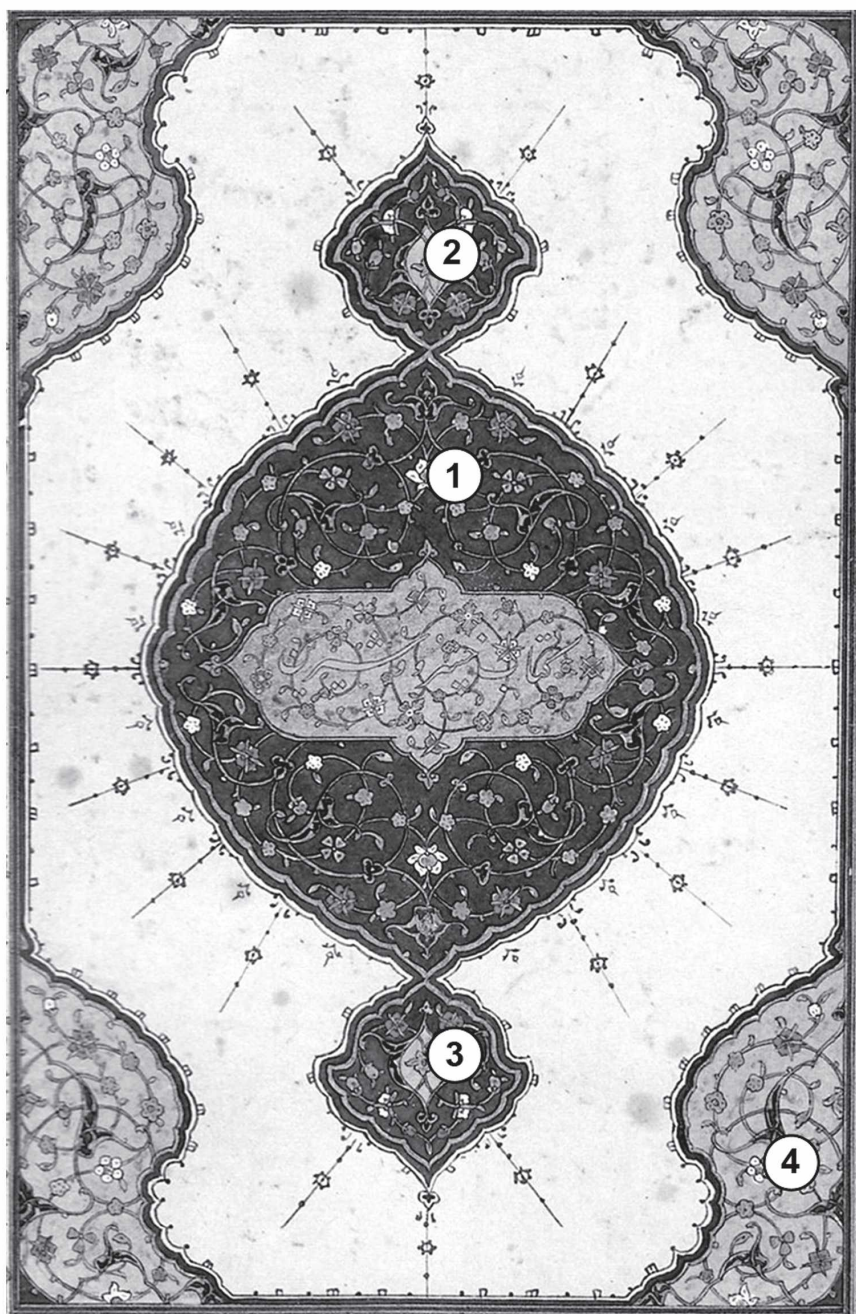
55-rasm. Qo'lyozma kitobiga ishlangan unvon.

Ko‘pincha to‘rtburchakli kompozitsiya chetiga ruta aylantirilib, o‘rtaga naqsh (turunj) chiziladi (kitobda, asosan, qattiq muqova ustiga bosib, shamslar ishlangan turunj turlari ma’lum).

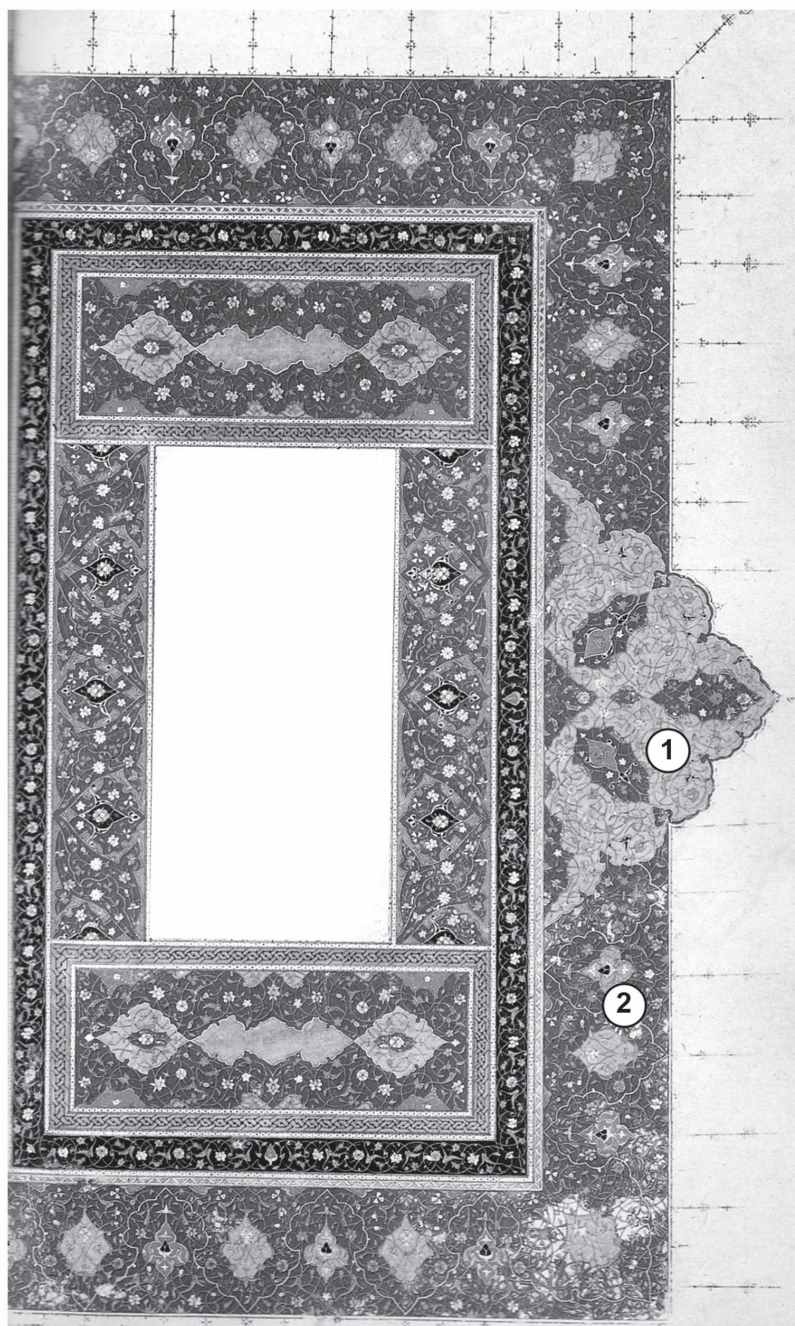
Unvon (arabcha — sarlavha) — qadimiy kitoblarning avvalgi varaqlariga ishlangan badiiy jihatdan bezatilgan fasl, bob va maktub sahifalari, bezakli sahifalar muqaddimasi. Unvonlarda turli shakllar va ularning ichiga ishlangan naqshlar shaklida berilgan bo‘lib, naqshinkor parcha kontrast ranglar, odatda, sovuq rangli zamin (fon)da issiq ranglar bilan ajratilgan parchalar ichiga chizilgan naqshlar ustidan yozuvlar berish tarzida tasvirlangan (53-rasm). Kitobat san’atining bunday elementlarida sharqona ruh namoyon bo‘ladi.

Qadimiy kitobat san’atining muhim badiiy-grafik elementi sifatida *turunj* (arabcha — limon)larni e’tirof etish mumkin. Bunday naqshinkor bezakning turunj deyilishi umumiy shakli limonga o‘xshab ketishi bilan bog‘liq. Odatda, turunjlardan quyosh nurlari kabi to‘g‘ri chiziqlar tarqatilib, ularga ham naqsh elementlari beriladi. Shuningdek, turunjlarining yuqori va pastki qismlarida davomi bo‘lib, ular mos ravishda sari turunj (yuqori qismi) va toqi turunj (pastki qismi) deb ataladi. Qadimiy kitobat san’atida qo‘llanilgan bunday sahifaning kompozitsion mukammalligini, yakunlanganligini ta’minlash maqsadida lachaki turunj deb nomlanuvchi limonsimon shaklga ega bo‘lgan burchak naqshlari tasvirlangan. Naqshning bunday turlari O‘rta Osiyo kitobat san’atida keng qo‘llanilgan. Turunj-simon naqsh kompozitsiyalarini rivojlantirish jarayonida uning shakli boyitib borilgan. Zamonaviy naqqoshlikda uning oval, doira, romb, 5—10 qirrali yulduz shakllari ko‘p uchraydi.

Kitobat san’atining *feston* (fransuzcha «feston») deb ataluvchi, badiiy-grafik elementi tishsimon yoki to‘lqinsimon rangli naqsh bo‘lib, kitobning matn qismini o‘rab turgan rutasimon

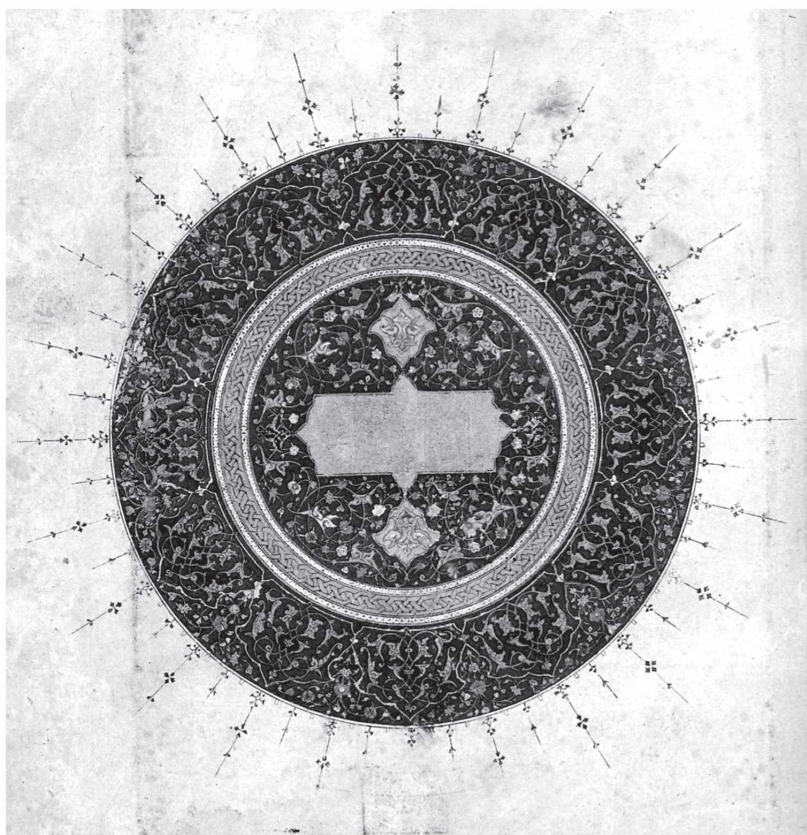
56-rasm. Turunj (1), sari turunj (2), toqi turunj (3) va lachaki (4).

57-rasm. 1. Feston. 2. Ruta.

to'rtburchak naqshdan ham rang, ham naqsh tuzilishi, kompozitsiyasiga ko'ra ajralib turadi. Bu uslub bilan naqqoshlar kitobat san'atining estetik qiymati, badiiy saviyasini oshirishga erishganlar.

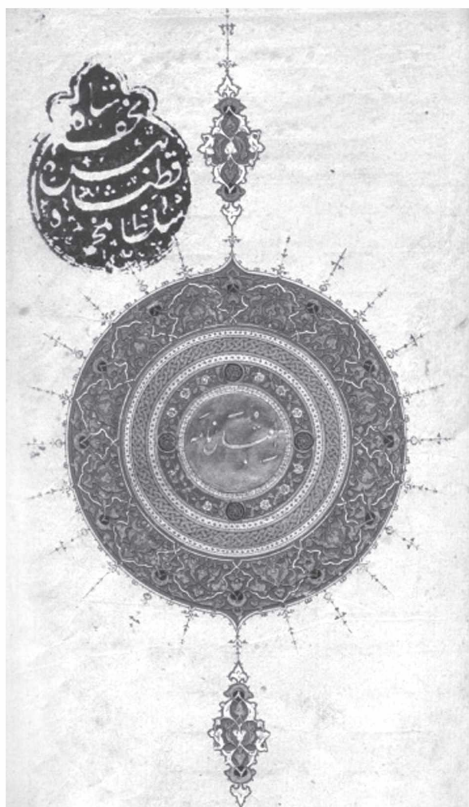
Kitobat san'atida sahifalarga naqshinkor bezak berishda eng ko'p qo'llaniladigan naqsh turlaridan biri *ruta* deb ataladi. Rutasimon naqshlarning kompozitsiyasida ikki tomonga ulanuvchi naqsh taqsimi tarzda kitob sahifasining o'ng va so'l sahifalari simmetrik tarzda tasvirlanib, kitobning ikki varag'i ochilgan holatda yaxlit naqsh kompozitsiyasi tarzida ko'rinadi. O'rta Osiyo naqqoshligida, asosan, hoshiya uchun qo'llanilgan.

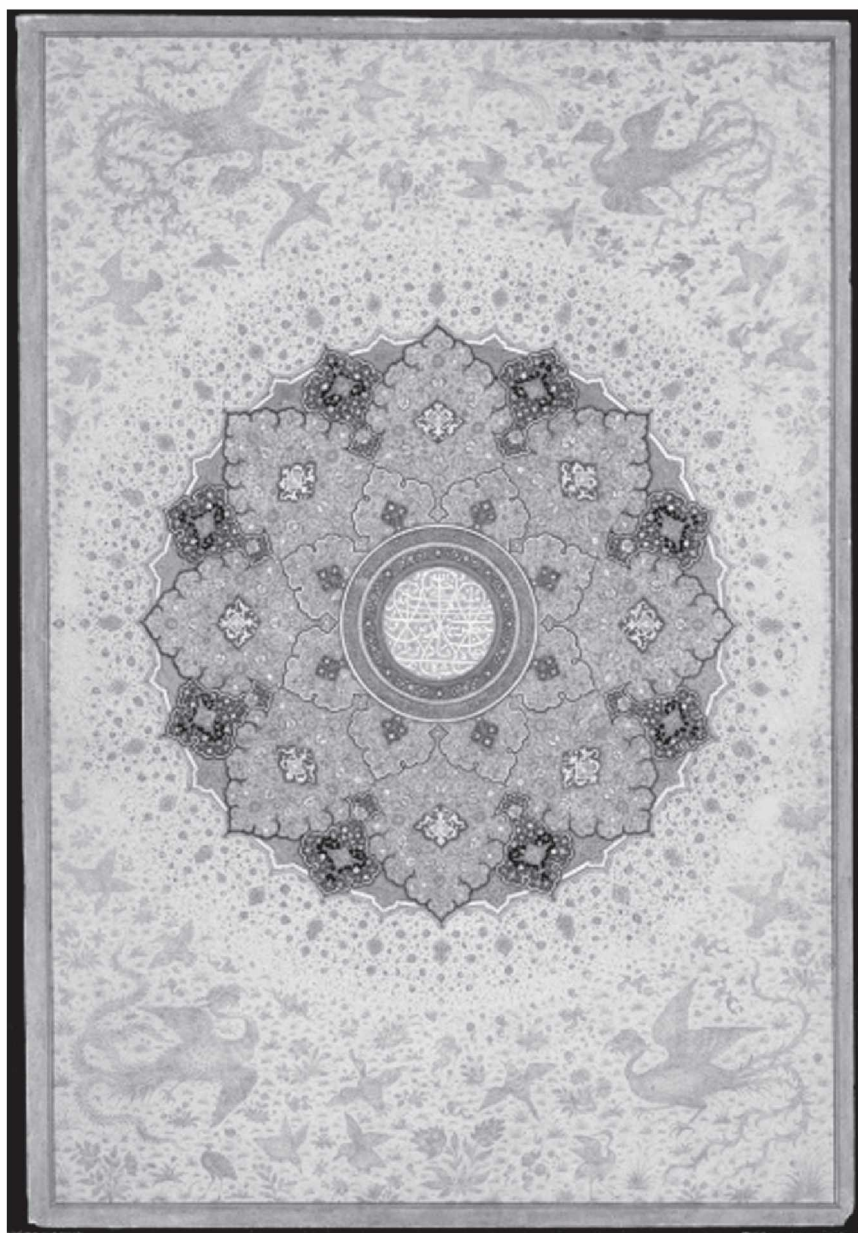
58-rasm. Shams.

Chizilayotgan naqsh nusxasining xarakteriga qarab ketma-ket, to'nkarma usullarida ulash yo'sinidan hosil qilinadi.

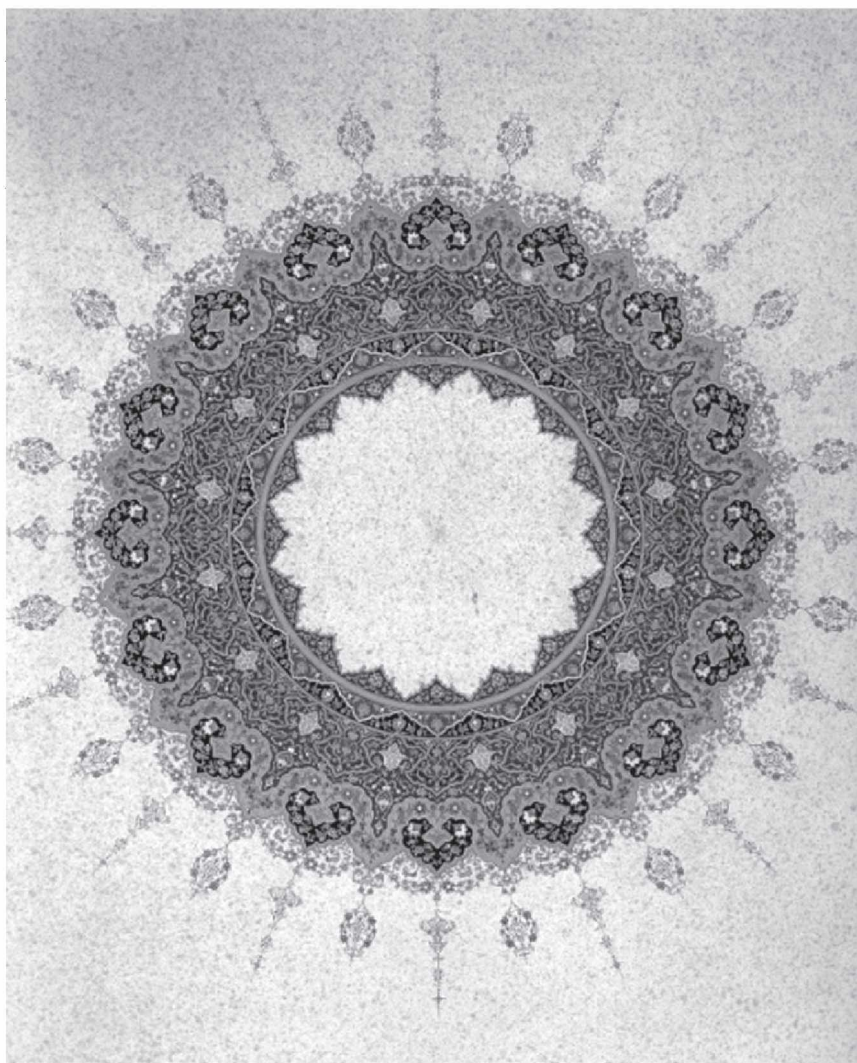
Kitobat san'atida keng qo'llaniladigan badiiy-grafik elementlardan biri «*shams*» deb ataladi (58-rasm). Bu bezakli lavhaning shams deb atalishi arabcha «quyosh» ma'nosini anglatadi. Shamslar ko'pincha dumaloq, ya'ni quyoshga o'xshagan shaklda atrofi gir aylana naqshlar bilan bezatiladi. Islimi uchlaridan nurni eslatuvchi chiziqlar chiqib turadi. Shuning uchun shakli quyoshni eslatadi. Shamsning o'rta qismiga ko'pincha kitob mavzusining bosh qismi, fasl bobi yoki she'r xattotlik uslubida naqsh bilan uyg'unlashgan holda yoziladi. Shamslar dumaloq, ovalsimon, birlashgan yoy shaklida

59-rasm. Shams.

60-rasm. Parrandalar tasviridan foydalanilgan hoshiya gulli shams.

61-rasm. Islimi va girihsimon naqshlarning sintezi asosida ishlangan shams.

Hoshiya gul kitob sahifasining hoshiya qismiga moslab ishlanadigan naqsh turi bo'lib, ular matn, naqsh, illustratsiyalarning rang koloritidan, matnning mazmunidan kelib chiqqan holda tanlanadi. Bular, asosan, islimisimon, ruta, asimmetrik naqsh va boshqa ko'rinishda bo'ladi.

62-rasm. Hoshiya gul.

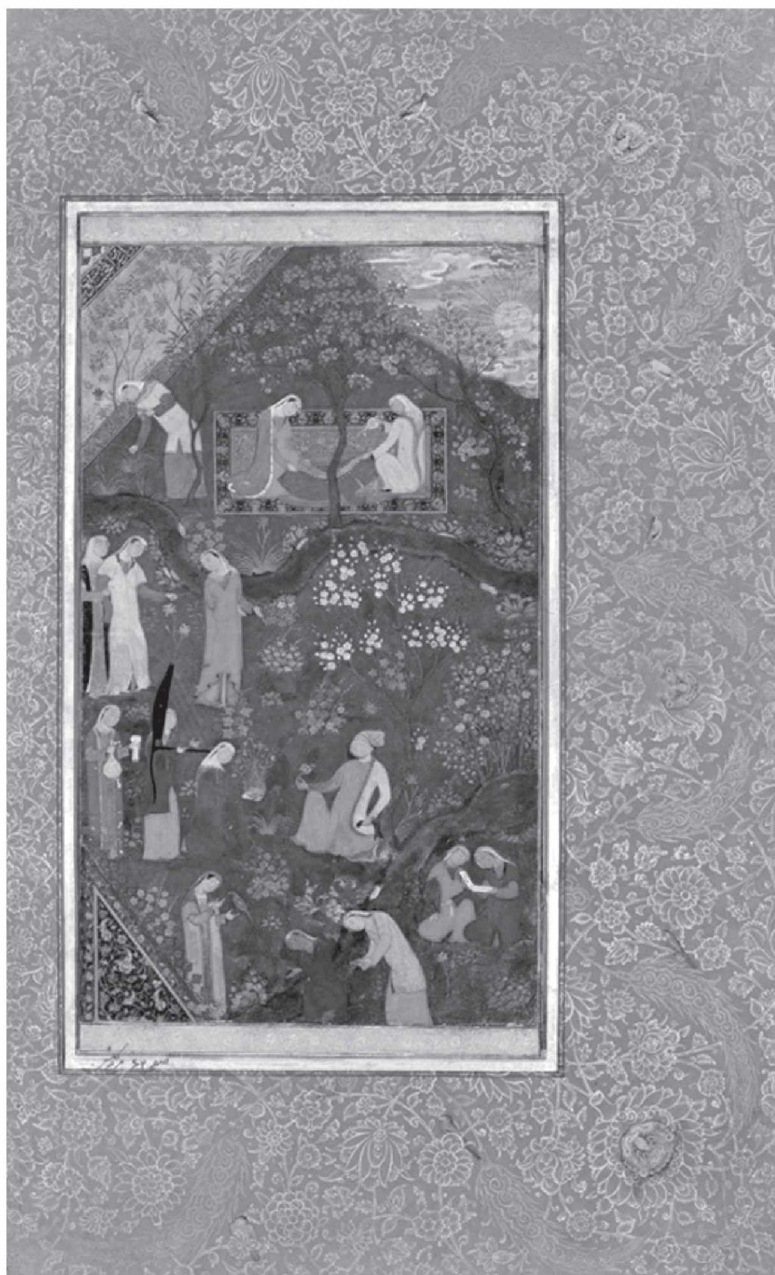
Hoshiya gulning rangshunoslik yechimi grizayl metodiga asoslangan holda belgilanadi hamda asosiy elementlari o'simliksimon naqshdan iborat bo'lsa-da, ayrim holatlarda girihsimon naqshlardan, shuningdek, tasvir xarakteriga ko'ra reallikka yaqin bo'lgan tasvirlardan ham foydalaniladi. 60-rasmda hoshiya gulning asosiy elementlari sifatida parrandalar tasviridan foydalanilgan.

Ayrim hoshiyagullarda kontrast ranglardan ham foydalaniladi. Biroq bu amaliyot qadimiy kitobat san'atida kam qo'llaniladi. Ayniqsa, illustratsiyalarga ishlangan hoshiyagullarda tagzamin (fon) va uning islimi gullarining ranglari nafis tuslarda, illustratsiyani yaxlit idrok etishga xalaqit bermaydigan tarzda hal etiladi.

Qadimiy kitobat san'atining yuqorida tilga olingan badiiy elementlarida turli ko'rinishdagi naqshlar bilan birga xattotlik san'ati namunalari ham qo'llanilib, kitob haqidagi ayrim ma'lumotlar usta xattotlar tomonidan bitilgan. Shuning uchun Sharq kitobat san'atida, umuman, Sharq xattotlik san'atida qo'llanilgan yozuv turlari haqidagi ma'lumotlarni o'rganish

a

a

63-a, b rasmlar. Qadimiy qoʻlyozma kitobining hoshiya gulli illustratsiya ishlangan sahifalari.

kitobat san'ati namunalari, uning badiiy-grafik elementlarining mazmuni, mohiyati va funksiyalari haqida to'liqroq tasavvurga ega bo'lish imkoniyatini beradi. Zero, xattotlik yozuv, xat san'ati sifatida kitob ko'chirishda muhim rol o'ynagan.

O'rta Osiyoda matbaachilik vujudga kelgunga qadar kitob tayyorlash, ularning nusxasini ko'chirish ishi bilan xattotlar shug'ullanganlar. Saroylarda, ayrim shohlar huzurida xattotlar jamoalari tashkil topgan (masalan, Boysunqur mirzo saroyida 40 nafar xattot ishlagan). Xattotlik san'ati uslublari to'g'risida ko'p risolalar yaratilgan. Amir Temur hukmronligi davrida nasta'liq uslubi yaratilgan. Uni yaratgan mashhur xattot Mirali Tabriziy, shuningdek, Sultonali Mashhadiy, Majnun ibn Kamoliddin Rafiqiy, Darvesh Muhammad ibn Do'st-muhammad Buxoriy, Munis Xorazmiy, Is'hoqxon To'raqo'rg'oniy kabilarning xattotlik haqidagi risolalari bizgacha yetib kelgan. Ularda yozilishicha, xattotlikda 7 xil asosiy san'at mavjud: suls, muhaqqaq, nasx, tavqe', riqo', ta'liq, nasta'liq. VII asrda arab yozuvining keng tarqalgan uslublaridan biri kufiy xati ixtiro qilingunga qadar (ixtirochi Ya'rsib ibn Qahton) O'rta Osiyoda turli yozuv usullari mavjud bo'lgan. Masalan, makki, madaniy, basarib va boshqalar. Bular-dan oldinroq ma'qaliy (tik chizish) yozuvi bo'lgan. Kufiy yozuvi ko'pincha obidalarining naqshlarida saqlanib qolgan.

Zamonlar o'tishi bilan kufiyning turli shakllari ixtiro etilgan. Qur'onning ilk namunalari (masalan, Toshkentdagi Usmon Qur'oni) shu yozuvda yozilgan, keyinchalik bu yozuv, asosan, binolarning bezaklarida qo'llanilgan. Muhaqqaq yozuvi kufiyning biroz o'zgartirilgan shaklidir. Rayhoniy uslubi muhaqqaq yozuviga o'xshagan, lekin harf shakllari rayhon barglariga o'xshaganligi uchun shu nom bilan atalgan. Nasx yozuvi kufiy va muhaqqaq xatlaridan ko'ra Qur'on ko'chirishda ma'qulroq topilgan. Tavqe' buyruq va farmonlarni yozishda foydalanilgan.

Riqo' yozuvi tavqe'ga ancha yaqin, lekin undan nozikroq. Asosan, maktublarda ishlatilgani, kitobga aloqasi bo'lmaganligi uchun parcha (arabcha ruq'a) qog'ozlarga nafis qilib yozilgani uchun riqo' deb atalgan. Bulardan tashqari, tumor, g'ubor, shajariy, tug'ro va boshqa yozuv usullari ham bo'lgan. Tug'ro imzo qo'yishda qo'llanilgan. Shajariyda harflar daraxt shoxlariga o'xshab ketadi. G'ubor mayda xat bo'lib, ixtirochisi Sayid Qosimdir. XV asr boshlaridan kitob ko'chirishda fors, eski o'zbek tillarida nasta'liq xati rasm bo'lgan. Navoiy ta'biricha, xattotlar sultoni bo'lgan Sultonali Mashhadiy nasta'liq xatini ajoyib san'at darajasiga ko'targan.

Suls — arab yozuvi turi. Ma'nosi uchdan bir demakdir. Mazkur yozuv uslubida harflar burama to'g'ri chiziq qismiga nisbatan $\frac{1}{3}$ yoki $\frac{2}{6}$ ni tashkil etadi.

Bu yozuvda «alif», «dol» va «lom» harflari «gajakli» bo'ladi. Boshlanishida strelkaning yarmiga o'xshash chiziq, «vov», «ro», «dol» harflari nafis buralma (shamra) bilan tugaydi. «Ho» harfi so'z oxirida cho'ziqroq bo'ladi. Suls yozuvi ko'proq ta'limda ishlatilgan.

Rayhoni — chiroyli arab yozuvi uslubi. Aylanma shaklli harflar. Sulsnikiga qaraganda yotiqroq, «vov», «ro», «mim» harflari cho'ziqroq yoziladi, oxirida qayrilma bo'lmaydi.

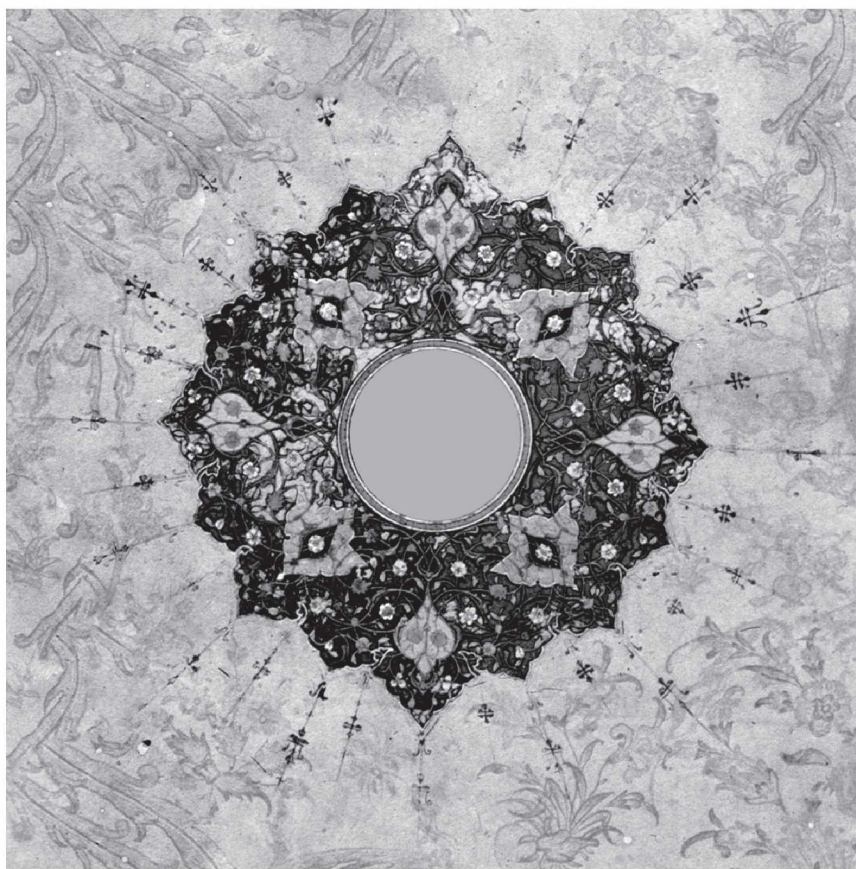
Rayhoni yozuvi sahifalarning bezagi va duo kitoblarini tuzishda ishlatilgan.

Nasx xati — (bekor qilish, yo'qqa chiqarish) yozuvdagi egri chiziqli harfli yozuvlarni siqib chiqarib, X asrda keng tarqaldi. Shuning uchun ham «nasx» deb nom oldi. Bunda «alif», «dol» va «lom»ning turrasi (gajagi) bo'lmaydi. «To» harfi bundan mustasno. Tafsir va hadis kitoblarini ko'chirishda ko'proq nasx yozuvi ishlatilgan.

Ta'liq yozuv uslubi — arab xat turi. Osilib turuvchi, ilingan yozuv uslubi bo'lib, XIV asrda tavqe' va riqo' yozuvlaridan

kelib chiqqan; rasmiy va shaxsiy yozishmalar, hujjatlarda foydalanilgan. Keyinroq qit'a, hikmatli bayt yoki to'rtliklardan iborat kichik satr yozishda ham foydalanilgan. Mazkur yozuv harflari yuqoridan chapga qiyaroq holda yoziladi. Shu jihatdan, ozroq shikastaga o'xshab ketadi.

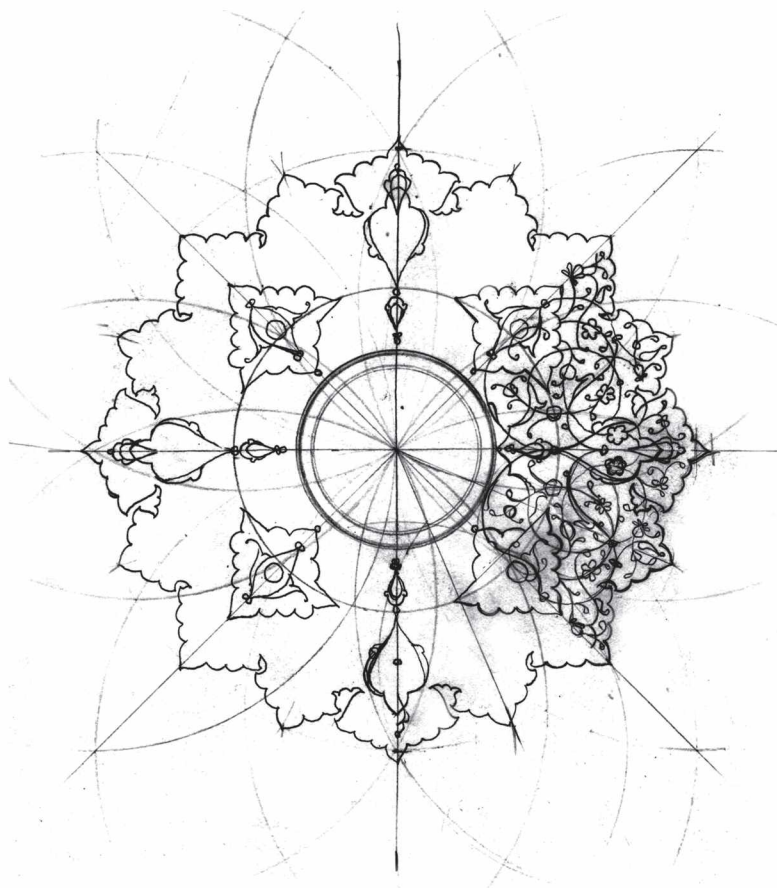
Nasta'liq xati — bu yozuv belgilari nasx va ta'liq yozuvlaridan olingan bo'lib, XIV asr oxirlarida vujudga kelgan. Dastlab nafis ishlanadigan kitoblar ko'chirishda foydalanilgan. Sekin-asta nasta'liq yozuv ishlarida amalda bo'lgan nasx va sulsning ham o'rnini ola boshlagan.

64-rasm. Nusxa ko'chiriladigan naqsh namunasi.

Muhaqqaq — klassik oltilikka kiruvchi arab yozuv turlaridan biri. Bu yozuv turida harflarning ko'proq qismi tekisdir. Tikka chiziqli harflar juda uzun yoziladi. O'ramlarning uchi ingichka bo'lib tugaydi.

Kufiy yozuvi — qadimgi arab yozuvi, harf shakllari burchakli yoziladi. Bu yozuv islom dini paydo bo'lmasdan oldinroq kelib chiqib, X asrgacha bir qadar takomillashdi. Yozuv uslubi asta-sekin qulayroq nasx yozuvi bilan almashtirildi. XIV asrga kelib kufiy yozuvi ko'p ishlatilmaydigan bo'ldi.

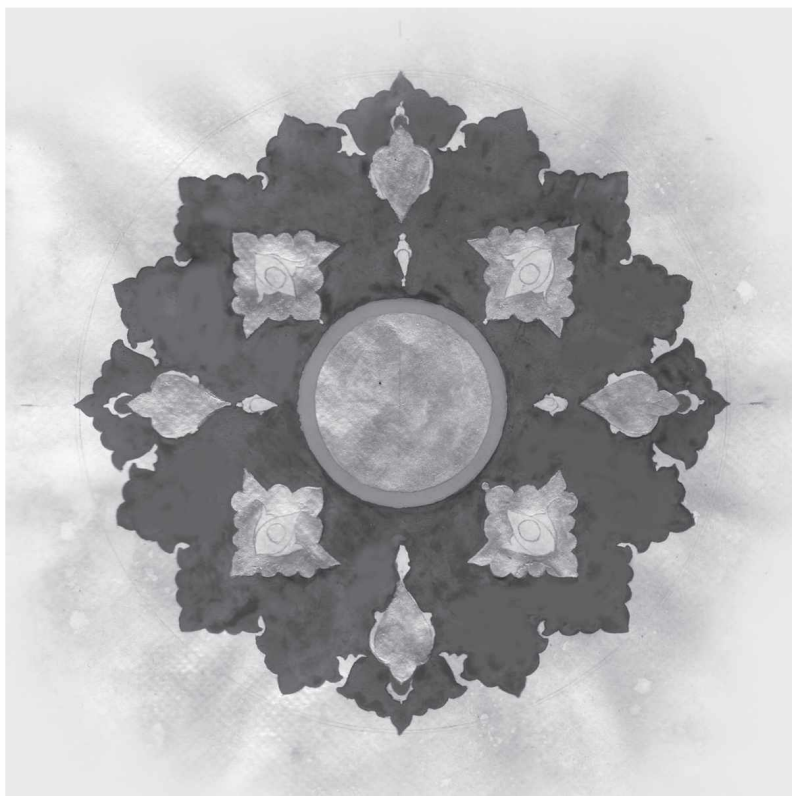

65-rasm. 1-bosqich. Kompozitsiyani qalamda chizish, asosiy elementlarini joylashtirish.

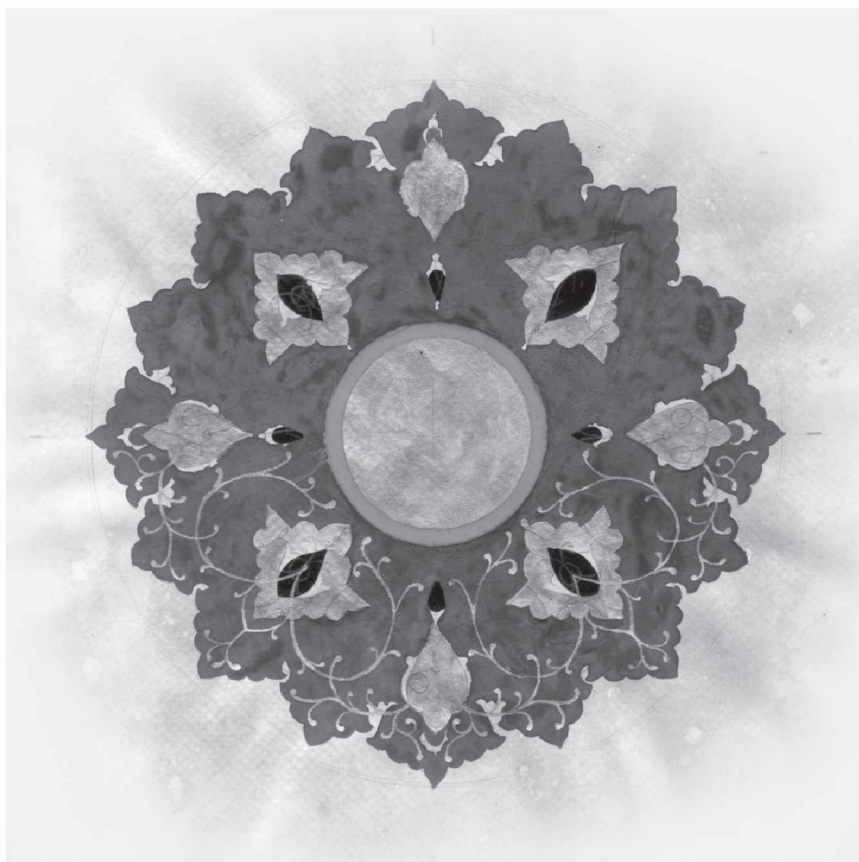
Mazkur yozuvdan faqat me'morchilikda va kitobat ishlarida, tanga va boshqa amaliy hunarmandchilik buyumlarini bezashdagina foydalanildi.

Devoniy xati — arab yozuv turlaridan biri. Devon tuzuvchi, daftardor, kotiblarning bir turli shikasta xati. Bu yozuv Usmoniylar davlatida lotin grafikasiga o'tilgunga qadar iste'molda bo'lib, unda turli farmonlar yozilgan. Bu yozuv «gajak» qilib yozilgani uchun ham o'qilishi ancha mushkul.

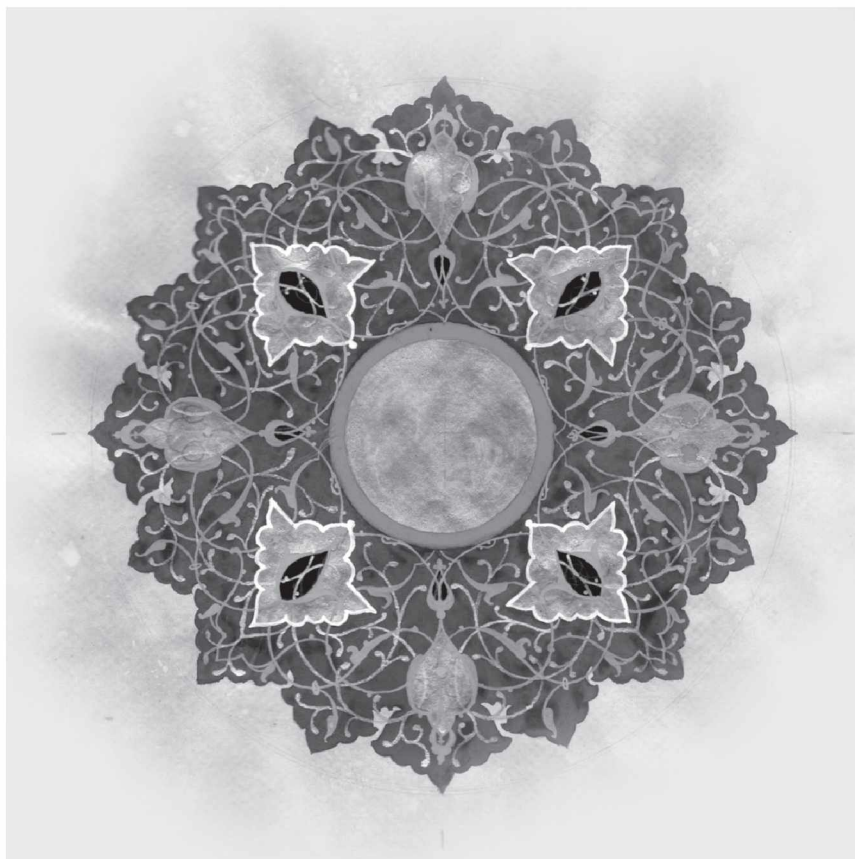
Riqo' — arab yozuvi uslublaridan biri. Oddiy xat-xabarlarni tez yozishga mo'ljallangan, harf shakllari tavqe' yozuviga yaqin. Ba'zan o'zidan keyingi harflarga qo'shib yozilmaydigan harflar ham qo'shib yozilaveradi.

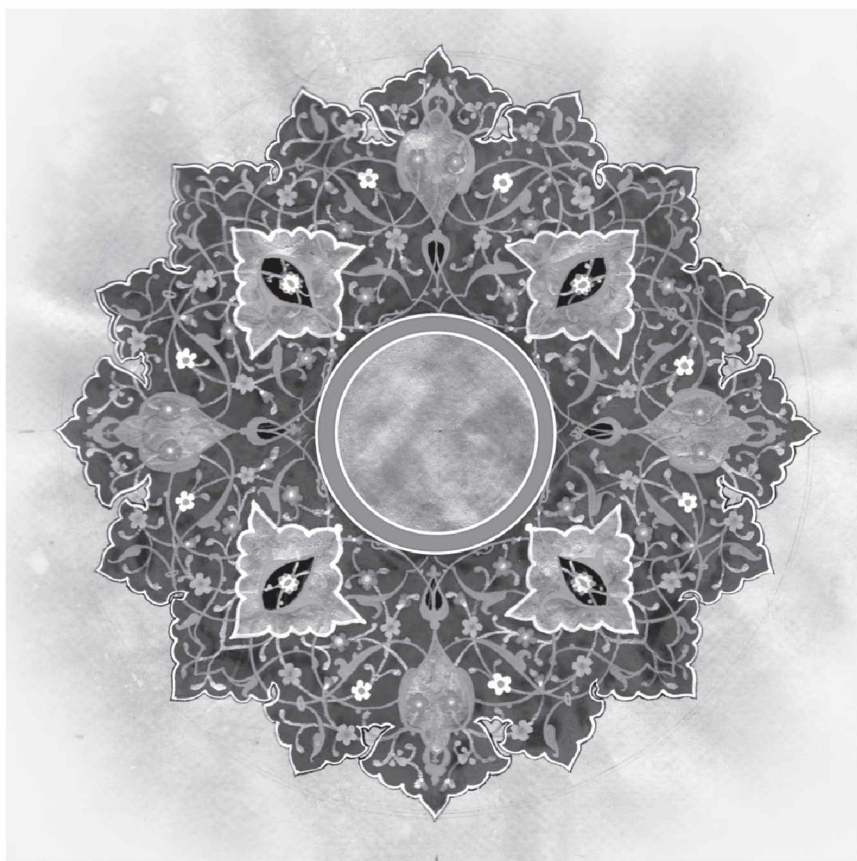
66-rasm. 2-bosqich. Naqsh kompozitsiyasini ranglash.

67-rasm. 3-bosqich. Naqsh elementlari.

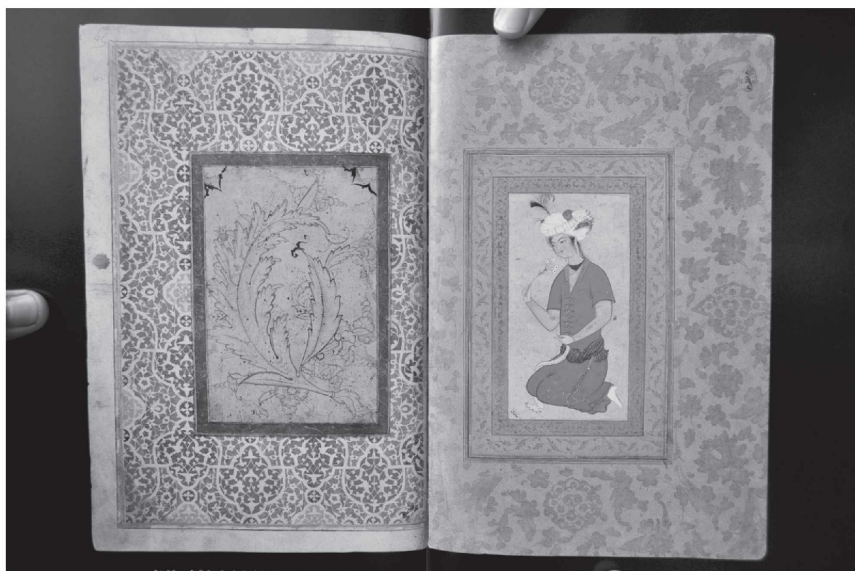

68-rasm. 4-bosqich. Naqsh elementlarini tasvirlash.

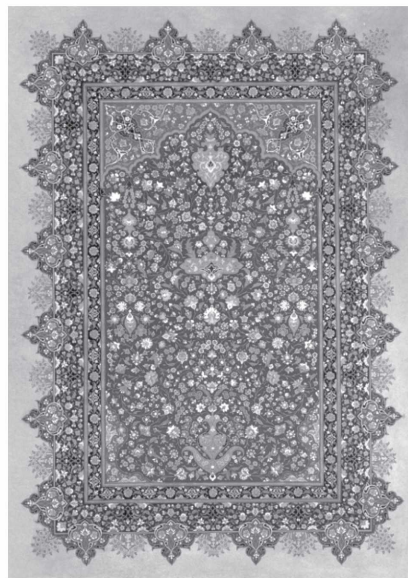
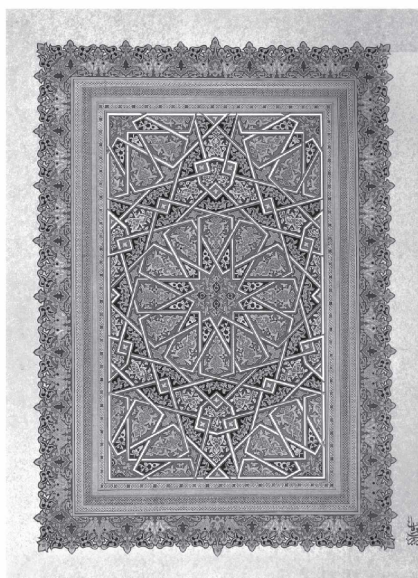

69-rasm. Yakuniy bosqich. Respublika rassomlik kolleji o'quvchisi Ubaydullo Ismatov tomonidan bajarilgan ish.

**QADIMGI QO'LYOZMA KITOBLARDAN DIPLOM
LOYIHASI UCHUN FOYDALANILADIGAN
NAQSHLARDAN NUSXA KO'CHIRISH**

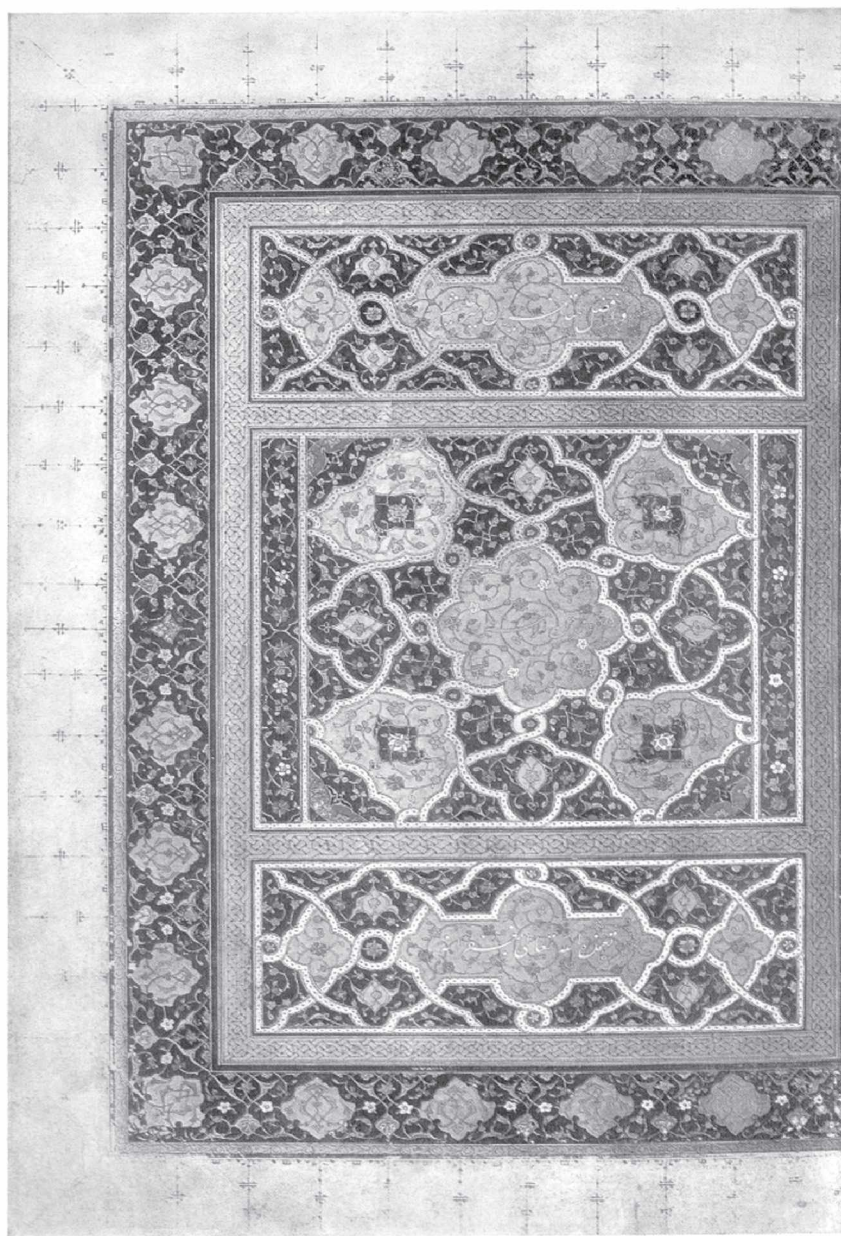
70-rasm. Bezakli sahifalardan namunalar.

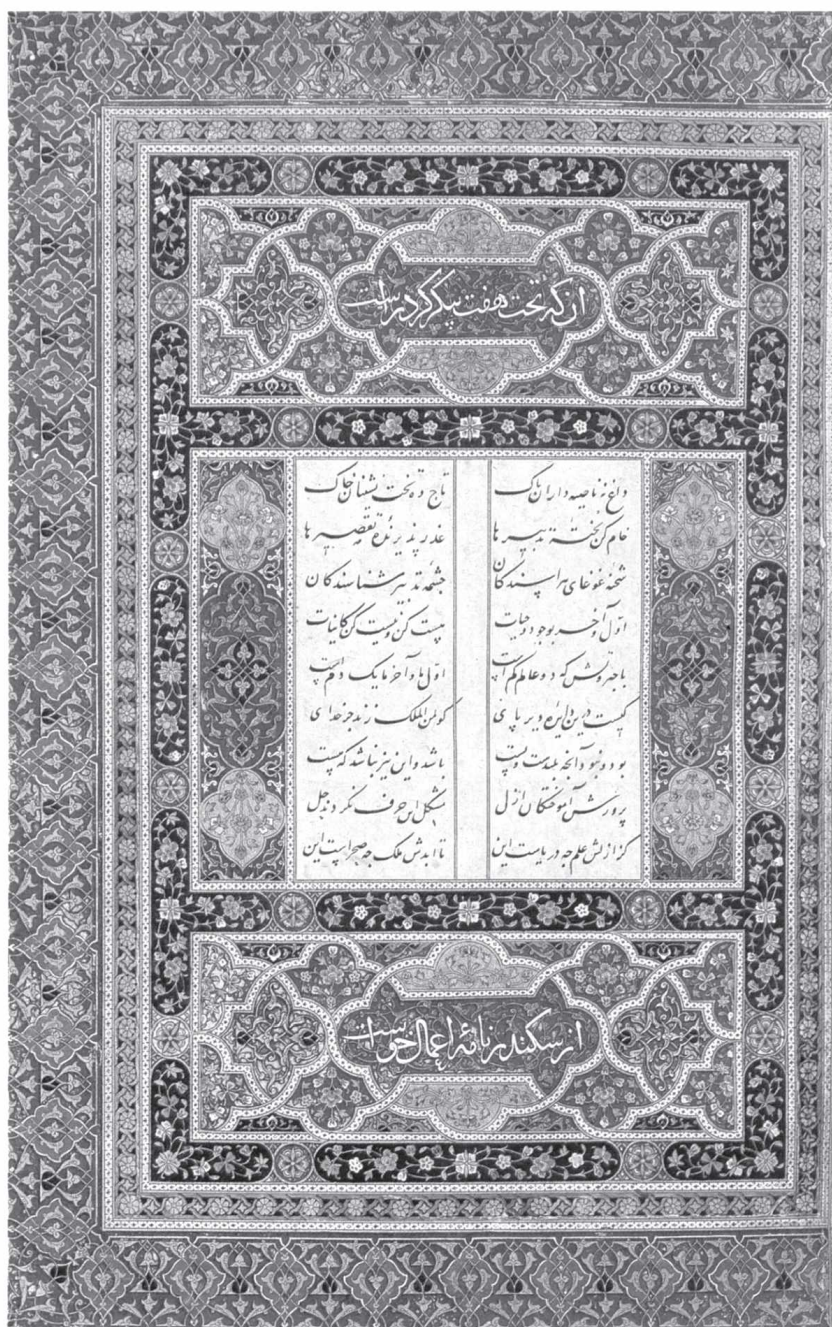
71-a, b rasm. Murakkab naqsh kompozitsiyalaridan namunalar.

72-rasm. Naqshinkor sahifa.

73-rasm. Qo'lyozma kitoblardagi naqsh bilan bezatilgan sahifa.

74-rasm. Qo'lyozma kitoblardagi naqsh bilan bezatilgan sarlavha.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy asarlariga ishlangan rasmlar. XV—XIX asrlar / Tuzuvchilar H. Sulaymon, F. Sulaymonova. —T.: «Fan», 1982.
2. Amir Xusrav Dehlaviy asarlariga ishlangan rasmlar / Tuzuvchi F. Sulaymonova. —T.: «Fan», 1983.
3. Boburnoma rasmlari / Tuzuvchi H. Sulaymon. —T.: «Fan», 1970.
4. *Н.А. Зиганшина*. Искусство книги в Узбекистане. Изд. лит. и искусства, 1978.
5. *Ibragimov A., Sulaymonov A.* Kitobat san'atiga oid iboralarlarning izohli ilustrativ lug'ati. —T.: «Fan», 2007.
6. Миниатюра Мавераннахра / Автор вступительной статьи и составитель О. Галеркина. —Ленинград: «Аврора», 1980.
7. Низами Ганджеви. Хамсе. Миниатюры/ Составитель Керимов К. —Баку: «Язычи», 1983.
8. Nizomiy «Xamsa»siga ishlangan rasmlar / Tuzuvchi F. Sulaymonova. —T.: «Fan», 1985.
9. Среднеазиатские миниатюры XVI—XVIII вв. —М.: «Наука», 1964.
10. Sharq miniatura maktablari / To'plovchilar A. Madraimov, N. Normatov. —T.: «Adabiyot va san'at», 1989.
11. *Barry Michael, Welch Stuart Cary*. L'art figuratif en Islam medieval et l'enigme de Behzad de Herat (1465—1535). —Paris: «Flammarion», 2004.
12. *Lory Pierre, Barry Michael*. Orient: Mille ans de poesie et de peinture. —Paris: «Diane de Selliers», 2004.
13. *Migeon Gaston*. Manuel d'art musulman. Art plastiques et industrielles (2-me ed. Revue et augum). T.1. Bibliographi aux fins des chapitres. —Paris: «August Picard», 1927.

14. *Migeon Gaston*. Manuel d'art musulman. Art plastiques et industrielles (2-me ed. Revue et augum). T.2. Bibliographi aux fins des chapitres. —Paris: «August Picard», 1927.

15. The museum of Oriental art Moscow. —Leningrad: «Aurora art publishers», 1988.

16. *Welch Stuart Cary*. Persian painting. Five Royal Manuscripts of the Sixteenth Century. —New York: «George Braziller», 1996.

17. Oriental miniatures: Vol. I: the 14th—17th centuries. The Collection of the Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. —T.: «Media Land», 2001.

18. Oriental miniatures: Vol. II: the 19th—20th centuries. The Collection of the Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. —T.: «Media Land», 2004.

MUNDARIJA

Qo'lyozma kitoblarni tayyorlash texnologiyalari: tarixi va taraqqiyot bosqichlari	3
Kitobat san'atining badiiy-grafik elementlari	21
Qadimgi qo'lyozma kitoblarning mumtoz miniaturalaridan nusxa ko'chirish (sodda miniaturalar misolida)	34
Qo'lyozma kitoblarga ishlangan tabiat va inson qomati aks etgan mumtoz miniaturalardan nusxa ko'chirish	47
Me'moriy obidalar, murakkab tabiat ko'rinishiga ega ko'p figurali mumtoz miniaturalardan nusxa ko'chirish	60
Qadimiy qo'lyozma kitoblarning badiiy elementlarida berilgan naqshlardan nusxa ko'chirish	69
Qadimgi qo'lyozma kitoblardan diplom loyihasi uchun foydalaniladigan naqshlardan nusxa ko'chirish	89
Foydalanilgan adabiyotlar	93

K-47 Sulaymonova Z. KITOBAT SAN'ATI. Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. —T.: «ILM ZIYO», 2016. —96 b.

UO'K: 002.2(075.32)

KBK 85.15

ISBN 978-9943-16-216-7

ZILOLA SULAYMONOVA

KITOBAT SAN'ATI

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2016

Muharrir *T. Mirzayev*

Badiiy muharrir *M. Burxonov*

Texnik muharrir *F. Samadov*

Musahhih *M. Ibrohimova*

Noshirlik litsenziyasi AI № 275, 15.07.2015-y.

2016-yil 15-yanvarda chop etishga ruxsat berildi. Bichimi 60×90¹/₁₆.
«Tayms» harfida terilib, ofset usulida chop etildi. Bosma tabog'i 6,0.

Nashr tabog'i 5,5. Adadi 156 nusxa. Buyurtma № 42.

«ILM ZIYO» nashriyot uyi, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

«PAPER MAX» xususiy korxonasida chop etildi.

Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30-uy.